

(דיעות והליכות כלכליות במסורת) (בחינת תורתו של זומברט לאור ספרות המוסר והזכרונות)

Author(s): מ' לויץ

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ח (תשל"ג), חוברת ג - ד, (מ"ג), pp. 235-263

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70060505>

Accessed: 26/11/2011 11:50

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

דיעות והליכות כלכליות במסורת

בהינתן תורתו של זומברט לאור ספרות המוסר והזכרונות*

מאת מרדכי לוין

תורתו של מקס ובר בספרו 'המוסר הפרוטסטנטי והרוח הקאפיטאליסטית', בדבר השפעת הכיתות הפרוטסטנטיות, בעיקר הקלוויניזם, על התפתחות הקאפיטאליזם, פתחה בזמנה אפיקים חדשים בסוציולוגיה של הדת ועד היום היא ממשיכה להפרות את העיון הסוציו-לוגי. אנו דנים להלן בכמה עקרונות דתיים שבחרנו מתוך שיטתו. עקרונות שאפשרו את עליית ה'אישיות הכלכלית' של הקאפיטאליזם הקלאסי ועצובה; והם: ראציונאליזאציה ותכנון מפעלים, פרישות, צבירה כאחוס ועבודה כיעוד בחיים. אנו בוחנים עקרונות אלו מתוך המסורת היהודית כדי לברר מה תרומת מסורת זו לרוח הקאפיטאליסטית. מסיבות טכניות היה עלינו להצטמצם בהצגת מימצא בדיקתנו ולכן העדפנו את הסוגיות הנזכרות, שכן משמעותן הכלכלית נראית לעין, וויתרנו על עקרונות שהשלכותיהם הכלכליות סמויות יותר, כגון: עקרון 'הגזירה הקדומה' והתפתחות הגישה האינדיבידואליסטית, עקרונות המצויים בקלוויניזם.

בספר 'היהודים וחיי הכלכלה' מקבל זומברט את יסוד תורתו של ובר שהדת תרמה להתפתחות הקאפיטאליזם, אך בניגוד לוובר גרס זומברט שלדת היהודית השפעה דומיננטית על הקאפיטאליזם.¹ נושא זה נדון בהרחבה בספרות; חלק מהדיונים אפולוגטי, חלקם האחר מצטמצם בביקורת מתודולוגית של שיטת זומברט, אחרים מתייחסים לתולדות הכלכלה היהודית; אלה כאלה אינם מנתחים את הערכים — מושא דיוניהם — מתוך מקורות ראשונים של התקופה. המחקר המודרני הרציני שנערך בנושא זה הוצג על-ידי יעקב כץ בספרו 'מסורת ומשבר' (פרקים 6–8). מסקנת מחקרנו, אליה הגענו מתוך גישה שונה מזו של כץ, מחזקת את מסקנותיו בספרו.

יעקב כץ מציין את הגורמים החיוביים לפעילות הכלכלית האינטנסיבית בקרב היהודים אך אינו מתעלם מהסייגים הדתיים באשר לפעילות זו המעוגנים גם הם במסורת. על בסיס זה הוא מבחין בין הסתגלות ומודרניזאציה לבין הדחף הראשוני המביא את החידוש

* אני מודה למורי וידידי פרופ' י' כץ, פרופ' ש' אטינגר, פרופ' ש"נ אייזנשטדט ופרופ' י' בן-דוד, שעזרו לי בעצותיהם ובהערותיהם.

1 M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York 1958
[W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig 1911 pp. 292, 293] [להלן: זומברט].

בפעילות הכלכלית; או, לפי ביטוי של ובר, העלאת הקאפיטאליזם 'על האוכף'. מטרנתו לבחון מחדש אלו מהקאטאליזטורים של הקאפיטאליזם המודרני המוצגים על-ידי ובר, קיימים ביהדות ואלו קיימים בזירה דו-ערכית או נעדרים ממנה לחלוטין. בעזרת בחינה מחודשת זו ננסה להסיק את מסקנותינו על התיזה של זומברט. נזהרנו מהליקויים המתודולוגיים המצויים במחקרו של זומברט.

(א) נתייחס למקורות התקופה מהמאות הי"ז והי"ח (לפני הופעת החסידות וההשכלה), תקופת ההתגבשות של הקאפיטאליזם האירופי. עדויות אלו נאמנות יותר ממסורות קדומות ומאחרות בהיותן בנות זמן השינויים הכלכליים. זומברט הסתמך על מקורות קודמים לתקופה הנדונה או מאוחרים ממנה. כמו כן יהיה עלינו להזהר מלהסתמך על התלמוד, השימוש במאמרי חז"ל יבוא לידי ביטוי בדבריהם של רבני התקופה.

(ב) יהיה עלינו להציג את מגוון הדיעות ולא להתפתות, בדומה לזומברט, לפשטנותו של המכנה המשותף. באין בידינו אמת-מידה לפיה ניתן לקבוע את מידת נאמנותן של ההשקפות לרוח המסורת לא נתעלם מחילוקי דעות.

(ג) נציג את דיעות הרבנים בעלי המוניטין, בעלי סמכות, שדיעותיהם היו מקובלות על הציבור הרחב: בני משפחת הורביץ, אפרים לונטשיץ, ה'יוסף אומץ', שטטהגן, עמדין ואחרים. לדוגמה, הסתמכותו של זומברט על בן-סירא — פסולה לא רק בהיותו בן תקופה אחרת ורחוקה, אלא גם מפני שדיעותיו לא היו מוכרות בציבור הרחב בתקופה הנדונה. מקור לא אכזב משמשים הזכרונות (בעיקר זכרונותיה של גליקל) שלא נוצלו כראוי לדיון בסוגייתנו.

על-אף אמצעי-הזהירות בגישתנו הסוציולוגית, ייתכן שיימצא מי שיטען כי סכנתה של בניית מסגרות וסכמות הנה בהחטאתה את תיאור המציאות ההיסטורית הרבגונית והמשתנית חליפות. אי נוחות זו אמנם אינהרנטית לחוקר אידיאולוגיות וזרמים חברתיים, אבל יתרונה ניכר בחקר השוואתם של מוסדות חברתיים.

לא הבדלנו בין הכיתות הפרוטסטנטיות השונות והשתמשנו במושג קלוויניזם ופורי-טאניזם כאחד, מאחר שלגבי דיוננו היה להם מכנה משותף קרוב. לעתים הסתייענו בדברי בקסטר, קלווין ואחרים, אבל בעיקר הסתמכנו על ובר וטוני כבני-סמכא. עלינו להתנצל על כך שהציטוט לעתים הובא מהתרגום (תוך ציון העובדה), משום שהמקור לא היה בהישג ידינו או בגלל נדירותו לא יהיה בהישג יד הקורא ואילו התרגום הוא מוכר או קנוני. התרגום העברי מלועזית הוא חופשי תוך מאמץ למסור את תוכנו בנאמנות.

סוגיות בקלוויניזם

(הראציונאליזם, הפרישות, העושר והחסד והיעוד בחיים)
ובר מצא דמיון מפתיע בין המנטאליות הפרוטסטנטית והרוח הקאפיטאליסטית. הוא התבונן ב'אדם הכלכלי' הקאפיטאליסטי וגילה את זאב-טיפוס שלו באישיות הפרוטסטאנט-

טית. הוא מתאר אותה כשקולה, חרוצה, אינה שמרנית אך גם אינה הרפתקנית הבונה על ספקולציות נועזות. לדברי טוני, הקאפיטאליסט באותה תקופה האמין ש"האופי הוא הכל, והתנאים — לא כלום"². הוא אפוא אדון לגורלו וקובע בעצמו את עתידו הכלכלי. הצלחותיו תלויות במידותיו הכלכליות הטובות (economic virtues) וכשלונותיו — סימן לפגמיו המוסריים. ההנחה המוקדמת לדעה זו נעוצה בהכרה שהעולם הוא ראציונאלי, שולט בו הסדר הטוב ובעזרת השכל ניתן להשתלט עליו לטובת האדם. קלווין האמין שאין בעולם כל מקום למקרה או מזל — אלוהים קבע את הסדר מראש על כל פרטיו³ ולכן המאורעות ניתנים לחיזוי באמצעות התבונה. גישה זו שררה בדורות שעצבו את הקאפיטאליזם. השלכותיה הכלכליות מתבטאות באוריינטאציה ההישגית לתכנון ארוך-טווח שהוא יסוד מוסד בקאפיטאליזם המודרני.

ובר מסמך את המרץ הכלכלי הפרוטסטנטי לעקרונות הפרישות תוך מעורבות בחיים (Innerweltliche Askese). מחד — הפרישות סגרה בפני המאמין את הפורקן האמוציוני-נאלי בכל תחומי החיים וכוונה את מרצו לפעילות כלכלית אינטנסיבית, ומאידך — הובילה לחיסכון ולצבירת הון. בקרב הפוריטאנים הפרישות לא התבטאה בהמתת בשרים ובסגפנות, בדומה להשקפה הקאתולית בימי-הביניים, אלא בדהייית הוצאות הנראות כנורמליות לפי המעמד בחברות אחרות באותה תקופה. הבזבוז והוצאות הראווה הכרוכים בסימני סטאטוס, המקובלים בחברה הפיאודאלית, התפרשו כסגידה לתאוות ונדחו על-ידי הפוריטאנים⁴. הרתיעה מכל הוצאה שאינה חיונית מושרשת בהכרה שסיפוק יצרים הוא חטא. תענוג אחד ויחיד מותר לאדם והוא — הרגשת הנחת על שעשה את מלאכתו על הצד הטוב ביותר⁵. לבעל העושר אין זכות ליהנות מעושרו כי הממון הוא פיקדון של הבורא; האדם יהיה חייב לתת את הדין על מעשיו בפיקדון — ודין הפרוטה כדין המאה⁶. לפי גישה זו על העשיר לעמוד במבחנים חמורים במשך כל ימיו-חיו ולרסן את חולשותיו, שהרי ההנאות היו בהישג ידו והוא חייב היה למשוך את ידו מהן. הפרישות התבטאה בחיי יום-יום — בצמצום הבידור, בהקפאת האמנויות ובהחרמת המותרות. כניעה לחולשות אלו היתה

2 ובר, עמ' 69; R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, New York 1948 [להלן: טוני] p. 191.

3 "לא נותר מקום למזל או למקרה בענייני אנוש", "לא יתכן אירוע מקרי". J. Calvin, *Institutions of the Christian Religion*, Philadelphia 1928, I, XVI, VIII; *ibid.*, I, VI, XVI, IV; I, XVI, III.

4 ובר, עמ' 171.

5 שם, עמ' 71.

R. Baxter, *Chapters from a Christian Directory*, London 1925 [להלן: בקסטר] p. 161 "אינך אדון מוחלט לשום דבר, כי אם משרתו של ה' ועליך לקיים את הוצאותיך בהתאם לפקודותיו"; "הוא חייב כמו המשרת במשל למסור דו"ח על כל פרוטה המופקדת בידו". ובר, עמ' 171.

עשויה להעלות את רמת-החיים, להסיח את דעתו של האדם מיעודו ולשעבדו לתאוות.⁷ הנקודה החשובה ביותר היא היות האסקזה מעוגנת בדת ומושתתת על עיקרון מטאפיסי ולא תועלתני. לכן, לדעתו של ובר, נתקיימה הפרישות ברציפות במשך כל חיי-אדם, הועברה מדור לדור והשפיעה על ריכוזו הון והתעשרות של שומרי מצוותיה.

לפי האמונה הקלוויניסטית רוב בני-האדם נידונו מראש לאבדון, רק מיעוט זוכה לגאולה שלימה. ובכל זאת כל מאמין חייב היה לחוש את עצמו כולו זכאי ואסור לו לבוא לידי יאוש או אפילו פקפוק, שהם סימנים לאמונה לקויה.⁸ ביטחון זה (certitudo salutis), שהשתקף בסביבתו של המאמין הכריזמטי והשפיע עליה, שימש כעין סימן-היכר אובייקטיבי לחסד. סימני החסד אצל אנשים שלא נחוו בכריזמה כרוכים בפרובלמאטיקה של גורלם בעולם-הבא, הן מההיבט ההישגי והן מההיבט השיוכי; שהרי לפי האמונה ב'גזירה הקדומה' אין אפשרות לצבור זכויות ואין השתייכות לקהילה דתית (communion) מזכה בחסד.⁹ אי-הוודאות הזאת הטרידה את המאמינים שהיו מעוניינים בסימני-היכר ברורים ומובחנים. מכאן התפתחה ההכרה שלא האמונה או התחושה של הפרט חשובה, אלא המעשים. וביום-הדין לא ישאלו את האדם אם האמין או לא, אלא אם קיים את המצוות או נאה דרש בלבד.¹⁰ המעשה הנדרש מהאדם, כפי שנראה להלן, הוא עבודה חרוצה, אשר יחד עם חיי פרישות וחסכון יביא לצבירת הון ולהתעשרות. מכאן ניתן להבין כיצד נעשה העושר סימן-היכר שהאדם עמד במבחן זוכה לחסד. נראה שהסכמה הזאת עמדה לעיני ובר בניתוח תהליך האובייקטיביזציה של סימני החסד. המשמעות הדתית של העושר מוצאת את ביטויה בדברי בקסטר: "אלוהים נתן לך את העושר במקום לחברך, סימן שהוא מתאים לך יותר מלאחר".¹¹ הסנקציה הזאת היתה כה חמורה, עד כי החמצת התודמות להתעשר בדרך היעילה ביותר נחשבת לחטא.¹² מכאן הקריאה: 'רכוש, בן-אדם, רכוש', ולא להבלי העולם-הזה אלא לשם-שמים — זהו הצו המוסרי המוטל על האדם.¹³ הדת הקלה באי-אלו חומרות פולחניות והסירה איסורים שעמדו בפני הקאתולים על-ידי התרת הריבית, צמצום ימי-החגים בשנה וכו'. מאידך הקפידה על מוסר העסקים והחמירה בנורמות המסחריות השייכות לניצול הזולת, להפקעת שערים, לגניבת דעת וכו'.¹⁴ כי העושר הנרכש בדרך לא ישרה אינו ברכימא.

7 הקיפאון באמנויות, ובר, עמ' 168; משחק קלפים, שם, עמ' 275, הערה 73; המנעות מלבוש יקר, שם, עמ' 275, הערה 76.

8 שם, עמ' 111.

9 טובי, עמ' 90.

10 שם, עמ' 199; עמ' 266, הערה 75.

11 בקסטר, עמ' 41.

12 שם, עמ' 159.

13 ובר, עמ' 276, הערה 79.

14 על יחס הפוריטנים לריבוי החגים אצל הקאתולים, ראה: טובי, עמ' 260, הערה 23. על ניצול העושר, הפקעת שערים וריבית, ראה: שם, עמ' 184 ואילך. 'רשעות היא למכור יקר מדי כמו

הקשר בין החסד וההתעשרות שימש מנוף רב-עוצמה לפעילות כלכלית אינטנסיבית. העבודה כיעוד בחיים היא אבן-פינה בתורתו של ובר על המוסר הפרוטסטנטי. המושג יעוד בחיים (Beruf, calling) נחלק לשני סוגים: יעוד רוחני (spiritual calling) והוא לדעת ולהפיץ את תורת ה', והיעוד המתבטא בעבודה (Labour of God, Temporal call); 'היעוד הזמני' הפך לראשון במעלה וחובת העבודה היא כחובת האמונה באלוהים. הזכרנו את ההבחנה ביום-הדין בין הדברנים שעבורם ה'דת היא להקים רעש' (talkers) לעומת אנשי-המעש (doers). אדם שלבש את איצטלת הקדושה על-ידי כך שעסק בענייני-דת, דומה למשרת מתחמק מעבודה קשה ובוחר לו עבודה קלה.¹⁵ ביטול מוסד הניזירות על-ידי לותר הסיר את המחיצות בין חיי-קודש וחיי-חול, וקבע מציאות חדשה. בעזרת מעורבות חברתית ועל-ידי פעילות חרוצה ואינטנסיבית אפשר להגיע לרמה מוסרית גבוהה.¹⁶ מאחר שהמאמץ המושקע בעמל הוא קנה-מידה לרמה מוסרית, האדם נדרש לצמצם את זמנו הפנוי עד כמה שאפשר, כי אדם המבזבז את זמנו הורס את נשמתו.¹⁷ העבודה היא תכלית שאינה מושתתת על טעמים תועלתניים גרידא; היא נקבעת על-ידי אלוהים והאדם המקדיש את חייו לעבודה ממלא את השליחות שהטיל עליו הבורא.¹⁸ המאמר של צינצנדרוף, "אין עובדים כדי לחיות, אלא חיים כדי לעבוד", הוא ביטוי לעקרון העבודה, המקנה משמעות לחיים. בקסטר הטיף למאמינים: 'עבוד קשה ביעודך'. המתפנה מעבודת הבורא הישירה יפרוש מיד ליעודו: לעבוד בחריצות. כיוון שהעמל נדרש בעיקר לשם-שמים אף העשיר אינו פטור מחובת העבודה.¹⁹ לדברי ובר השורשים האי-ראציונאליים של עקרון העבודה הם שהקנו לו את חיוניותו וכוחו. משצורפו ועוגנו כל העקרונות הנ"ל בקטגוריות אי-ראציונאליות — היינו: אורייני-טאציה הישגית תוך ביטחון עצמי עם מגמות תכנון לטווח ארוך, הפרישות בחיי יום-יום תוך מעורבות חברתית, העושר כסימן לחסד ועקרון העבודה כיעוד בחיים גובשה 'האישיות הכלכלית', חלוץ היום המודרני.

לקנות זול מדי'. ראה: J. Bunyan, *Works*, London 1853, 'Life and Death of Mr. Badman', V. 3, p. 639. ראה את הכללים המחייבים את הסוחר הקלוויניסטי: טוני, עמ' 113,

114; עמ' 254, הערה 89 (על אונאה); בקסטר, עמ' 102, 103.

15 טוני, עמ' 199; ובר, עמ' 230, הערה 52; עמ' 261, 262, הערה 15; עמ' 158.

16 ובר, עמ' 80, 81, 121; טוני, עמ' 87, 88.

17 ובר, עמ' 181, הערה 101; עמ' 261, הערה 14.

18 שם, עמ' 260, הערה 9; עמ' 3, 62, 159; עמ' 264, הערה 24.

19 שם, עמ' 262, הערה 18; עמ' 158, ובר מסתמך על בקסטר, עמ' 265, הערה 28. "שאלה: האם מוטל על כל אדם לעבוד ביעודו? תשובה: כל אדם המסוגל, עני כעשיר, חייב ללכת בדרך המועילה של עמל או עבודה". בקסטר, עמ' 169.

גורמים כלכליים לפי המסורת

הגורמים האי-ראציונאליים

יש לבדוק האם קיימים במסורת היהודית, בהשוואה הפרוטסטנטית, אלמנטים אי-ראציונאליים המשפיעים על המעשה הכלכלי? אם אכן קיימים — מהו כוחם בקביעת גורלו של האדם? האם קיימות תחושות של חוסר-יציבות ושל חוסר-ביטחון בשל גורמים אי-ראציונאליים אלו? ואם אכן קיימות, מה הביטוי של תחושות אלה במציאות?

בתחום ההגות במסורת אין עוררין על כוחה של ההשגחה העומדת מעל ומעבר לכל גורמי השמים והארץ. לכאורה אפשר לבטל כל גורם בפני רצונו של הבורא, כי "מה שגזר לו הקב"ה מהממון שיהיה לו ממנו אין לגרוע"²⁰. ובכל זאת אין הדברים כמשמעם, כי את מדיניות ההשגחה מבצעים המזלות ואלו קיבלו ייפוי-כוח, ואף מעט אוטונומיה ניתנה להם. לדברי לונגשטיין, "כמו שהקדוש ברוך הוא הוא אחד ומסר את ההנהגה הטבעית ל"ב מזלות וה' רוכב עליהם הרי י"ג"²¹. ה'רוכב' יכול לכאורה להשאיר את מהלך העניינים בידי הטבע או להטותו לכיוון הרצוי לו בהתחשב במעשי בני-אדם. המצוות והעבירות משפיעות על ההשגחה הנוטה לחסד או לשבט. אולם המעשים הטובים אינם אופראטיביים בניהול עסקים, כי תמורתם אינה ודאית בעולם-הזה ואפשר שתמורתם תתקבל רק בעולם-הבא. אמנם קיימת זיקה בין הפגמים לתיקונים. היינו: אדם שחטא בממון — יתקן חטאו בממון, החוטא בזלילה — יתקן בצום, וכך בחטאים אחרים. אף-על-פי-כן אין החשבון ניתן לתרגום פשטני, וכך לדוגמה ביטול תלמוד-תורה יכול לגרום נזקים בתחומים שונים ותפילה בכוונה היא סגולה לפרנסה²². חשבון העסק כרוך אפוא בחשבון הנפש ולא רק בגורמים כלכליים. לעתים קטגוריות אי-רלבאנטיות בעיני היוזם הקאפיטאליסטי משפיעות על הצלחת עסקיו ובשלהן קשה לחשב את פוטנציאל הרווחיות של עסק, קודם להפעלתו. בין הגורמים האי-ראציונאליים מצויים: המזל, זכות-אבות, האצלה, ברכות וקללות.

20 יוסף זלינגר, יוסף אומץ, פרנקפורט ד'מין תרפ"ה, עמ' 300 [להלן: יוסף אומץ]; יעקב עמדין, בירת מגדל עז, ברדיטשב תקצ"ו, קנה ע"ב [להלן: בירת מגדל עז]. בראשית רבה ט ט סח; גליקל מאמינה ש"המקום ב"ה עושה סולמות", "המקום ב"ה זה ישפיל וזה ירם", "אם יד ה' תהיה בכם לרדת מנכסיכם, ה' הוא הנותן וה' הוא הלוקח" — גליקל מהמלך, זכרונות, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 53 [להלן: גליקל]. תהלים עה ח. גליקל, עמ' 60, 150.

21 אפרים לונגשטיין, עוללות אפרים, תל-אביב (ללא ציון שנת הוצ'ה), מאמר רסב, עמ' 184 [להלן: עוללות אפרים].

22 יוסף אומץ, עמ' 297; השווה להשקפה קאתולית: "החוטאים ברדיפת הבצע יחזרו בתשובתם במעשי צדקה רבים לפי הכלל: שהפכים גרפים עלי-ידי הפכים"; טוני, עמ' 49. "אם רואה אדם שיסורין באין עליו וכו' יפשפש במעשיו פשפש ולא מצא יתלה בביטול תורה", יוסף שטטהגן, דברי זכרון, ב, אמשטרדם 1705, יד ע"ב [להלן: דברי זכרון] (בבלי ברכות ה ע"א). שירות לצדיק מביא עושר: "כל הזמן שהיה כבודו [ה'חכם צבי] שרוי כאן וכן כל מי שזוכה לשמשו נתעשר"; יעקב עמדין, מגילת ספר, ורשה תרנ"ז, עמ' 20, 21 [להלן: מגילת ספר]. תפילה בכוונה היא סגולה לרווחים — גליקל, עמ' 29.

חלק מגורמים אלה הוא שיוכי — תכונות אתן נולד אדם, חלקם הישגי — האדם יכול לפעול בצורה מוגבלת לשינויים דרך ההשגחה בקיימו מצוות. למזל מסורת עתיקה ומקום נכבד בין הגורמים האיראציונאליים. אפילו עמדן, שדבק בו 'אבק-ההשכלה', מאמין בכוח המזל.²³ גראה שהמזל 'מדיק' את הקשורים אליו ולכן מיעץ ה'יוסף אומץ' להיכנס לשותפות עם בר-מזל.²⁴

המצוות והעבירות אותן עושה האדם משפיעות על מהלך העסקים וממילא משפיעות על כל השותפים, אף-על-פי שאין לשותפים האחרים חלק בחשבונו הדתי של חברם. במקרים כאלה השותפים אינם יכולים לחשב את רווחיות עסקיהם מראש אלא לנחש, לאחר מעשה, את סיבת כשלונם.²⁵

גורם נוסף שאין לאדם שליטה עליו הוא זכות-אבות. עמדן אינו מטיל ספק בכוחה, "דפשיטא זכות אבות מועיל לשנות המזל בכל דבר". בדומה לזכות-אבות עשוי עוון-אבות לרושש בנים. שטטהגן מנבא את גורלו של האדם בעולם-הזה על-פי מעשי-אביו.²⁶ גורמים איראציונאליים אחרים אף מובאים בחשבון בספרות המסורתית, לדוגמה: ה'חכם צבי' משפיע על מצב האנשים שבאו אתו במגע — אלו ששירתוהו באמונה עלו לגדולה, אלו שהציקו לו ירדו מנכסיהם.²⁷ נוכחות צדיק בקהילה הביאה ברכה, והסתלקותו — קללה. גליקל מספרת כי מזמן שר' אברהם ברודי עזב את קהילת מץ "באו עלינו עתות רעות בגוף ובממון".²⁸ ה'יוסף אומץ' ערך את חשבון האדם בשני העולמות בהתאם לזכויותיו הדתיות (צדיק, רשע, בינוני) ולפי מזלו. האיש המצוי, הבינוני, נתון לחסדי המזל. יאיר לו המזל פנים — יצליח בלי מאמץ, יסתיר פניו ממנו — או אז דרושה לו 'תכלית החריצות' אשר יכולה, לכל היותר, לחלצו מנוקים.²⁹

23 "יש דברים שאדם אוכל פירותיהם בעוה"ז, ולהפך כמו כן ויש שאוכלים בזכות אבותיהם. וכן יש שסובלים בעון אבותיהם וכ"ש בעזר המזל בגורם לטוב ולהפכו ואצ"ל מסוד הגלגול" יעקב עמדן, עץ אבות, מרמרוש, 1912, ו ע"א. כדי לזכות בכל שלושת מרכיבי האושר — חי, בני ומזוני — המזל הוא תנאי הכרחי: "אין חסידות מועלת, ולא זכות מסייע שיהיה מי שנוליד במערכה רעה בשלשתן; בירת מגדל עוז, קסד, ע"א; קסה ע"א, ע"ב.

24 יוסף אומץ, עמ' 350.

25 "ונראה בחוש שבסבת רמאות שותפי ר' יעקב פסקו מאתנו השפע טובה שהיה לנו מקדם". בר בוליהוב, זכרונות, ברלין 1922, עמ' 30 [להלן: בוליהוב].

26 בירת מגדל עוז, קסד ע"א. שבועת-שווא של האב פגעה בבנים: "ומי יודע אם לא השבועה של שוא היא היתה בעורכיו וכלתו ואת ביתו"; מגילת ספר, עמ' 73, 110. "אולם נמצאים צדיקים גמורים אשר טוב להם בעולם הזה, מצד המזל המעשיר, או מזכות אבותיו, או מצד אשתו"; דברי זכרון, ב, יג ע"ב. "צדיק בן רשע רע לו בעוה"ז כי אין לו זכות אבות וזכות עצמו ערוכה לו לעולם הבא קרן ופירות"; שם, ע"א.

27 מגילת ספר, עמ' 48.

28 "אבל כל זמן שהיה כבודו [ה'חכם צבי'] שוכן פה, היתה הברכה מצויה ושכר פרגמטיא של בני הק"ק היה גדול, ומעשי ידיהם מתברכים והעשירים מתרבים"; שם, עמ' 20. "וכמו שקללתו [של ה'חכם צבי'] לא שבה ריקם וטרפה בעלי זרע עם קדקוד... וככה ברכתו... הביאה שפע רב טוב ושבע"; שם, עמ' 50; גליקל עמ' 139.

29 יוסף אומץ, עמ' 304.

אשר לגורם הראציונאלי, היינו לכוחו של האדם בעיצוב גורלו; מתברר שהמסורת היתה מסויגת מדי לגבי הלכּי-רוח אפשריים, המציגים את האדם כעולה בכוח עצמו, "ואל יאמר האדם העשיר כוחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה: כי הממון הזה כנפים יש לו ופורש השמים", או: "ואם יבטח ברוב עושרו יוסר ממנו". לדברי היוסף אומץ: "האדם מחויב לעשות כל מה שביכולתו, רק שלא ישים בטחונו על פעולתו וחריצותו שבלא רצון הקב"ה לא יועילו כל התחבולות ופעולות שבעולם"³⁰. מדברי עמדת משתמע שמימוגות וכושר מעשה של איש-העסקים המשקיע בהתאם למחזור, הבודק שווקים, המקפיד על המצרך המבוקש וכו', אינם תנאים מספיקים וייתכן כי אף אינם הכרחיים להצלחה, אם ההשגחה אינה נוטה לו חסד. עמדת אומר לסוחר: "יבטח על אלוהים בטרפו וידע כי הסבות כולן אצל הבורא שוות, יטריפהו כמה שירצה מהן, בעת שירצה מאיזה ענין שירצה. כמש"ה כי אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט"³¹. גליקל סברה: "אם המקום ב"ה רוצה לתת מזל הוא יכול לתת גם במעט כמו בהרבה", היינו ללא תלות בהון המושקע. היא מתארת את אליהו כהן ש"היה הולך וגדל כי ה' היה מצליח בידו. דומה, אם היה במחילה, תופס אשפא בידו, ודאי שהיתה נהפכת לזהב". היא מהרהרת בגורלם של האנשים שהיו קשורים עמה במשא-ומתן. מרדכי משרתה נפטר מפני שיששכר כהן היה צריך כנראה למלא את מקומו. יששכר כהן לא יכול היה להצליח כי טרם הגיע תורו, ואת השותפות של בעלה חיים המל תפס יהודה מברלין; רק כשהדרך לכהן נתפנתה כביכול על-ידי ההשגחה הגיעה שעתו לעלות³². הרהורים אלו מגלים הלכּי-רוח ספקניים ביכולתו של האדם לשלוט בגורלו גם כשהוא בעל כישורים מסחריים מתאימים.

אי-ודאות בעסקים

בספרות החברה המסורתית בולטת התודעה של אי-ודאות כלכלית. אברהם הורביץ כותב: "מנהגו של עולם כך הוא שאינו עומד על מצב אחד, אבל הוא מקבל תמיד תמורות והפוכות כמו רגע... כי פתע פתאום יבוא עת על אדם דלא ידע בין ארור לברוך". הוא מזהיר מפני שאננות: "תראו ביום רעה שאפשר לבוא כמו רגע ח"ו". אין לבטוח בממון, שפתאום "התיעף עיניך בו ואיננו", והוא "בין לילה היה ובין לילה אבד"³³. בעלי הזכרונות מספרים כיצד היו נחלצים, דרך גס, מתסבוכות שהיו עשויות לרוששם.

30 בירת מגדל עוז, קצא ע"ב; קמו ע"א; יוסף אומץ, עמ' 298, 299.

31 בירת מגדל עוז, קנב ע"א.

32 גליקל, עמ' 49. "ההצלחה איננה [תלויה] בנדוניא הגדולה"; עמ' 11, 12. "כנראה הגיעה השעה שהאיש הטוב יפנה את מקומו לאחרים. אילו היה הצעיר הזה עוד מאריך ימים אולי לא היה ר' יהודה ויששכר כ"ץ עולים למדרגה כל כך גבוהה בעשרם"; עמ' 33. "כנראה גרם מזלו של יששכר כהן, שהוא יבוא במקום ר' יהודה והוא יעלה ויגדל", עמ' 52.

33 אברהם הורביץ, יש נוחלין, אמשטרדם תס"א, א ע"ב; ב ע"א; לה ע"א [להלן: יש נוחלין]; עוללות אפרים, מאמר יז, עמ' 26.

בתיאוריהם בולט המוטיב שההשגחה בלתי צפויה מראש ומערערת כל תחזית³⁴. הביטחון בהשגחה והשמירה על שלווה-נפש בתהפוכות-הגורל היא חובה דתית, כי "אם אין ביטחון אין אמונה"³⁵. עצות להסרת דאגות מלב ולקבלת התמורות בשוויון נפש שכיחות לרוב, אבל הביטחון — להוציא את יחידי הסגולה — נשאר משאלה שבלב. גליקל חשבה שהביטחון הוא מתת אלוה, "אך האלוהים איננו נותן לכל בני אדם במידה שוה". מתח רב עולה מזכרונותיה. היא מתפללת, "שיתן בלבי סבלנות לקבל באהבה את כל המאורעות הבאים עלינו". גליקל היתה שרויה לעתים בחרדה שמא תרד מנכסיה. פעם החרדה היתה עקב אובדן חבילות ופעם עקב שמועה שקצינים שחתמו על שטרות לבנה פשטו את הרגל³⁶. היא הוטרכה בלילות מאנחות בעלה השני, שהיו בוקעות עד לב השמים, ומאופן אכילתו שהעיד על אי-מנוחה, כשעדיין היה עשיר ובעל מוניטין. רוחו על עמון היתה לעתים עכורה בעקבות כשלונותיו בעסקים³⁷.

הלכי-הרוח שתוארו מתבארים גם בשל אי-יציבות בחיי-הכלכלה בתקופה הנדונה. חומר רב מספרות הזכרונות שטרם נוצל כראוי מעיד על אי-יציבות זו, אך אין להאריך בכך. לדעתו של ובר, יהודים השקיעו את מרצם באפיקי הקאפיטאליזם המדומה ("Pseudo-capitalism"), להבדיל מהקאפיטאליזם הקלאסי³⁸. נראה שניתן להבחין בקאפיטאליזם המדומה בשתי קבוצות לפחות:

1. הקאפיטאליזם המדיני (political privileged Capitalism),

2. הקאפיטאליזם ההרפתקני (adventurous Capitalism).

ההבדל ביניהם הוא שהשני אינו מונופוליסטי ואינו חוסה בצל הרשות, והמשותף לשניהם הוא חוסר ביטחון והרפתקנות. דוגמה לסוג הראשון הוא יהודי-החצר או החוכר של האצילים³⁹. דוגמה לסוג השני משמשים עסקיה של גליקל ושל דמויות אחרות המתוארות

34 מגילת ספר, עמ' 85, 91; בוליהוב עמ' 73, 95, 97.

35 יוסף אומץ, עמ' 291.

36 גליקל, עמ' 13, 41, 118, 121.

37 שם, עמ' 129; מגילת ספר, עמ' 208. בוליהוב ואהרון איזיקס מעידים על התמוטטות נפשית עקב הסתבכות בלא יודעין במטבעות פסולות ובכסף מזויף. בוליהוב, עמ' 33; אהרון בן יצחק איזיק, אטאביאוגרפיה, ברלין 1922, עמ' 88 [להלן: אהרון איזיקס]. השווה לאופיו של היום הקאפיטאליסטי לפי ובר: "רק אופי חזק באופן בלתי רגיל יכול להציל את היום הקאפיטאליסטי מהטיפוס החדש מאובדן השליטה העצמית השקולה"; ובר, עמ' 69.

38 ובר, עמ' 165, 166, 179, 180.

39 כץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 65 ואילך [להלן: מסורת ומשבר]. גורלו של יהודי-החצר תלוי בגורמים פוליטיים משתנים חליפות או בקפריזות של הרשות. שמשון מביירשדורף השקיע את כל כספו אצל הדוכס ועלה לגדולה עד שהופיע יועץ חדש. אז נשמטה הקרקע מתחת רגליו וכעבור זמן שוב האיר לו מזל (גליקל, עמ' 112, 118). שמואל, בנה החורג של גליקל, נכנס לעסק טביעת מטבעות, שבלע השקעות למעלה מיכולתו ומיכולת שותפיו. בתנאי מלחמה העסק היה מסוכן והרפתקני והסתיים בכישלון (גליקל, עמ' 134, 135). עסקים דומים היו לאהרון איזיקס שהיה ספק מלך שבדיה. בוליהוב מתאר חוכרים אצל אצילים, שהם יהודי-חצר בועיר-אנפין. חילופי פריצים לעתים שוברים את מטה-לחמם

בזכרונותיה⁴⁰. הוויה היסטורית זו מסתכמת במהלכים דוגמת הבאים: עסקי היהודים טמנו בחובם עליות וירידות תלולות, המופיליות החברתית-הכלכלית היתה רבה, אנשים היו מתעשרים ויורדים מנכסיהם בפרקי-זמן קצרים. עמדה ושטתהגן היו עדים להתעשרות מופלגת — מחד גיסא, ולירידה פתאומית חדה מכל הנכסים והתרוששות מוחלטת — מאידך גיסא⁴¹. שמחה לוצאטו זוקף את העסקים המפוקפקים של היהודים בוונציה לחוסר הברירה שבמצבם כיוון שהנוצרים היו משתלטים על העסקים הבטוחים יותר. במחקר המודרני הגיעה קסטנברג-גלדשטיין למסקנה דומה. לדבריה, יהודי ביהם סתמו בדרך-כלל את הפרצות הכלכליות שהותירו הנוצרים⁴².

השגות על זומברט

האמונה באלמנטים אי-ראציונאליים המשפיעים על העסקים אינה מובילה בהכרח למסקנה שהיהודים לא נקטו אמצעים ראציונאליים במשא-ומתן שניהלו. כורח-המציאות מחייב את הסוחרים לכלכל את עסקיהם בתבונה. אבל גם בעלי ספרות המוסר ממליצים על שיקול-דעת וחריצות ומוזהירים מפני אולת-יד וציפייה לנסים. כך מצאנו המלצות לניהול מסודר של חשבונות העסקים כדי לעמוד על המצב לאשורו ולתקן את המעוות במועד אם נתגלה ליקוי⁴³. אין גם לבטל את ההשפעה העקיפה של גישת המסורת היהודית — גישה תכליתית ובלתי אפקטיבית באשר לאורחות-חיים ולהערכת הזמן ועל נטייה ראציונאלית בהלכות

(בוליוחוב, עמ' 39). לפעמים יהודי נכנס לעסק לא רווחי כדי לקנות זכות-ישיבה בתקווה שיוכל לעסוק במקביל או במרוצת-הזמן בפרנסה טובה יותר. אציל מחליט לבנות עיר חדשה ומאלץ את היהודים להתיישב בה. יהודי שלא התחמק מהשררה ועקר ממקומו למקום החדש ירד מנכסיו. מקרה דומה כשיהודי נכנס לעסק החכירה כדי לחפש חסות אצל פריץ ונאלץ להסכים לתנאים גרועים (בוליוחוב, עמ' 83). בוליוחוב עצמו נכנס לעסק הרחוק מרווח וקרוב להפסד כדי להגן על הקהילה וכנראה גם לקבל חסות מבעל-החוב. במקרים כאלה יהודים עוברים מהפת אל הפתח (בוליוחוב, עמ' 98, 99). מן הראוי לציין שלא תמיד העסקים מסתיימים ליד שוקת-שבורה, שכן היו גם חוכרים שעסקיהם שגשגו; אלא שהעסקים לא היו יציבים ומוגנים כראוי מפגיעת השררה ומתהפוכות הזמנים.

40 בזכרונותיה מתארת גליקל את התנודות בעסקיה. כשנודמן לה עסק טוב היא הרוויחה במשך 4 שבועות אלפי ר"ט (גליקל, עמ' 52). האיר המזל לגליקל ולבעלה ובמשך זמן קצר הם הרוויחו חצי נדוניה לבתם (גליקל, עמ' 62). שותפם מעל בכספם והם הפסידו בשנה יותר מן "א ר"ט (שם, עמ' 71). הירץ לוי בעלה השני של גליקל היה איש אמיד, והנה תנודה בבורסה הביאה אותו לידי פשיטת רגל, ורכושו ירד לטמיון (שם, עמ' 132).

41 כן, "נשואין וחיי אישות במוצאי ימי הביניים", ציון, י (תש"ה), עמ' 27; מגילת ספר, עמ' 206. "ונשים לב אל אשר באזנינו שמענו וגם בעינינו ראינו כמה וכמה עניים מדוכאים אשר זכו לעשריות וכמה עשירים אשר היו ממולאים בתרשישים ואבני יקרות במילוי' דמילוי' שירדו מנכסיהן"; דברי זכרון, א, מ ע"א.

42 שמחה לוצטו, מאמר על יהודי ונציה, ירושלים תשי"א, עמ' 84; קסטנברג-גלדשטיין, "חולדות הכלכלה של יהודי בעהם שמחוץ לפראג במאה הי"ז והי"ח", ציון, יב (תש"ז), עמ' 188.

43 על הנהגת-חשבונות: יש בוחליון, לא ע"א; ישעיה הורביץ, שני לוחות הברית, אמשטרדם תנ"ת, סה ע"ב [להלן: השל"ה]. על אי הסתמכות על הנס ועל החריצות: שם, ס ע"ב; יוסף אומץ, עמ' 298: בירת מגדל עוז, רכו ע"א.

מסחריות⁴⁴. ברם לצד הראציונאליזאציה בחיים הכלכליים, יש בלמים דתיים וכלכליים-היסטוריים הפועלים נגד מגמותיה והמגבילים את אפשרות פועלתה לטווח הארוך. שתי מגבלות מרכזיות בגישת זומברט. הראשונה, זומברט לא הבחין באופיה של המוטיבציה לראציונאליזאציה כלכלית. לא מצאנו במסורת סנקציה דתית לחיזוק המגמה הראציונאלית; לכל היותר מצויות עצות מעשיות לניהול נבון של העסקים במקביל לאילוצים כלכליים אינסטרומנטאליים חיוניים. ובר מבחין בין התנהגות ראציונאלית כאתוס לבין 'חכמת חיים' הקיימת בחברות טרום-קאפיטאליסטיות. הנקודה העיקרית בדבריו היא ש'האתיקה המבוססת על דת מטילה סנקציות פסיכולוגיות (שאינן בעלות אופי כלכלי) על העמדה המוכתבת על ידה... סנקציות אפקטיביות ביותר שאינן מצויות בחכמת החיים (wordly wisdom) כגון זו של אלברטי'⁴⁵. רק כשהראציונאליזאציה הופכת לעיקרון דתי מעבר לצידוקה התועלתני, כפי שהיה קיים בקלוויניזם, היא יעילה ביותר. הנקודה השנייה — ראינו שבמסורת קיים משקע אי-ראציונאלי בתפיסת הקוסמוס הכלכלי (להבדיל מה-elimination of magic הקלוויניסטי) המופיע בהתאם לתנאים כלכליים בלתי-יציבים. זומברט לא הבחין בין הקאפיטאליזם המדומה לקאפיטאליזם הקלאסי, ולכן דווקא לפי ניסוחו, היוזם הקאפיטאליסטי, הבונה ומחשב לטווח ארוך, אינו תואם את המנטליות הכלכלית היהודית. לצורך הבהרת טענתו האחרונה נעמיד את דברי השל"ה באשר לתיכנון עסקים מול דימוי היוזם הקאפיטאליסטי לפי זומברט.

השל"ה

ושבכל יום יחשוב שהוא שבת, שמא באותו יום יודמן לעולם שכולו שבת כמ"ש ושוב יום אחד לפני מתתך ולכן לא יעשה מלאכה יותר מכדי פרנסתו ליומו כמזדמן לדרך כי שמא אין לו חיים אלא אותו יום בלבד ואין ראוי שיטרח וידאג על עולם שאינו שלו.

זומברט

הראציונאליזם הכלכלי [ההדגשה שלי — מ"ל] מתבטא בתכנון * הניהול הכלכלי. כלכלה קאפיטאליסטית טהורה מבוססת על תכנית כלכלית המשתרעת אם אפשר לקראת העתיד. כאן כלולה השיטה המיישמת לראשונה את דרכי הייצור הארוכים בכלכלה המודרנית. ה'זם' * הוא האיש החייב למלא משימה ולה הוא מקריב את חייו... אדם בעל עניין לטווח ארוך [ההדגשה שלי — מ"ל], שכל פעולה יחידה תמיד מתוכננת ומבוצעת מתוך ההיבט של המפעל הכולל. (* ההדגשות של זומברט).

אף-על-פי שהשל"ה מפליג בדרישתו הבלתי-מעשית מהסוחר להתקיים מהיד אל הפה, ואף-על-פי שלא נהגו לפיה, הריהי כשלעצמה בעלת משמעות. היא מלמדת על תחושת ארעיות וחוסר יציבות בכל הנוגע לחיי העולם-הזה⁴⁶ ומצביעה על המרחק הרב בין הלכי הרוח המסורתיים לקאפיטאליסטיים.

44 מסורת ומשבר, עמ' 89.

45 ובר, עמ' 197, הערה 12. אגב מהרגלמנטציה של הפולחן אין להסיק, כמו שהסיק זומברט, על הנטייה לראציונאליזאציה של העסקים. גם בדת הקאתולית הריטואל הוא מרובה; A. Philipp, p. 90, [להלן: פיליפ].

Die Juden und Wirtschaftsleben, Strassburg 1929 [פיליפ].

46 השל"ה, קיט ע"ב; זומברט, עמ' 187, 189; פיליפ, עמ' 20.

הפרישות במסורת

סימני הפרישות המתונה

בספרות המסורת יש התנגדות לסגפנות, עינויי תשובה נדחים אפילו על-ידי מחמירים באורחות-חיים, דוגמת הגר"א. שטטהגן מציין שהתנהגות הפורשים מהעולם מעידה על חוסר בטחונם, "כי אין זה דרך התוריי", אשר דרכיה דרכי נועם". עמדה מסתמך על דברי חז"ל שהאדם "עתיד לתת דין וחשבון על מה שראו עיניו ולא נהנה ממנו (ירושלמי, סוף קידושין) וכן השכל נותן שלא ברא הקב"ה עולמו לפני חזירים"⁴⁷. מאידך גיסא, בספרות המוסר ובפנקסי-הקהילות מצויות נורמות של פרישות מתונה יותר בהתאם לעיקרון שיהודי חייב לשאת בעול מלכות-שמים "ולתת מוסרות ומוטות על צוארו". העולם הזה הוא מקום לצבירת מצוות ואילו ניתנו מלכתחילה לא לתענוגות. הכלל הנובע מהפסוק "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" תובע את צמצום הפתויים הוויזואליים והתענוגות האקוסטיים⁴⁸. כלפי האחרונים יש מחמירים עד כדי הגבלת הריגה בתפילה⁴⁹. בריאות הגוף והנפש מסייעת להשגת הדרך הבינונית, הרצויה במסורת, לאמור: "וישים אכילתו ושמחתו ותענוגיו במישור", או "יאכל לפי תועלתו ולא כפי תולעתו"⁵⁰, עמדה אף מתיר תענוגות

47 "ועד יום מותו צריך אדם להתסור, ולא בתעניתם וסיגופים רק ברסן פיו ובתאוותו וזהו התשובה"; י' אברהם, אוצר צוואות גאוני ישראל, פילדלפיה תרכ"ז, עמ' 319, 320, צואת הגר"א [להלן: אוצר צוואות]. דברי זכרון, ב, ז ע"ב; ח ע"א. יעקב עמדה, עץ אבות, מרמורש 1912, סה ע"א [להלן: עץ אבות].

48 יחיאל מיכל אפשטיין, סדר תפילה ודרך ישרה, אמשטרדם תקכ"ח, א ע"א [להלן: סדר תפילה]. בירת מגדל עוז, יג ע"ב, במדבר טו לט. "ולא יסתכל מחוץ לד' אמותיו", השל"ה ע ע"ב. "כי אין היצר הרע שולט אלא במה שעניו רואות אמרו ז"ל" (סוטה ח ע"א; סנהדרין מה ע"א), דברי זכרון, ב, ז ע"א. "ראוי לכל ירא אלוקים שיהיו עיניו תמיד למטה לארץ ולא לצדין... כי העין רואה והלב חומד", יש נוהלין, לג ע"ב; לד ע"א.

49 דוגמה קיצונית אנו מוצאים בתקנה, "שלא לשורר בשבת יותר משלושה ניגונים". ש' דובנוב, פנקס המדינה וועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא, ברלין תרפ"ה [להלן: פמ"ל]. על איסור הזמר, פרט לשעת החופה, שם, סעיף תתס"ט, עמ' 104. "ש"ץ שמאריך בתפילתו כדי שישמע קולו ערב אם הוא מחמת ששמח בלבו שנותן הודאה להש"י בנעימי קולו תע"ב... אבל אם מכיון להשמיע קולו ושמח לקולו הרי זה מגונה", סדר תפילה, יח ע"א, ע"ב. הנהגת חזנים (ג); דברי זכרון, א, לב ע"א.

50 "נראה מתורתנו הקדושה ומדברי חז"ל הוא ללכת בדרכי המיצוע", השל"ה, רמו ע"א. "הדרך הישרה היא מידה בינונית", בירת מגדל עוז, פג ע"ב, פד ע"א; יוסף אימץ, סעיף תתקיב, עמ' 201. אברהם הורביץ, עמק ברכה, אמשטרדם 1724 [להלן: עמק ברכה]. הגהות, מט ע"א. ראה את הכותרות: "יאכל אדם כפי המעלה ולא כפי התאוה", "יכוון אדם באכילתו לפי המועיל ולא לפי הערב", השל"ה, פה ע"א. "וכן לא יתאוה אלא לדברים שהגוף צריך להם ואי אפשר להיות בזולתם". וראה דברי הרמב"ם, משנה תורה (ירושלים תשל"א, ב, עמ' נא), ס' המדע, הלכות דעות, א ד — "ולא יאכל אדם עד שתתמלא כרסו, אלא יפחית כמו רביע משבתו"; שם, ד, עמ' נט, תענית ע"א.

אסתטיים לשם הפגת המתיחות והלאות, אם הבריאות מחייבת אותם. השל"ה מפליג בחובת השמירה על הבריאות, לאמור: "כי לא יתקיימו המצוות אלא בבריאות הגוף... כי בריאות הגוף ושלמות מן החלאים היא עבודה מעבודת הבורא ית' " ⁵¹.

נימוקי הפרישות

מכל האמור נוצר רושם של הליכות פרישות דומות בקרב היהודים והפרוטסטנטים, אבל בחינת נימוקי הפרישות ושורשיה בדתות השונות מגלה הבדלים מהותיים, שהשלכותיהם מרחיקות לכת. אף כאשר יש במסורת נימוקים דתיים מובהקים הדומים לטעמי הפוריטאנים, המוטיבציה שונה בכל מקרה.

להלן כמה מנימוקי הפרישות: ההזדהות הדתית-הלאומית עם המסורת העתיקה מחייבת נהלי-אבל, אלה הם איסורים על תענוגות וסייגים לשמחה הבאים כוכר לחורבן, בכל ימות השנה ובעיקר מקפידים עליהם בשבועות האבל ⁵². נימוק אחר לפרישות נובע מן העיקרון התובע לבצל את הזמן ללימוד תורה ולקיום מצוות, כדי לקנות זכויות לעולם-הבא. אנשים המבלים בהצגות, 'מסירים אונג' משמוע תורה', ה'יוסף אומץ' קובע, "אל ילך אחר טיילים, וכל שכן אחר שיחות יושבי קרנות רק שימהר לעסוק במה שיש לו לעסוק". מטעם זה מומלץ להימנע משיחה בטלה ולהגביל את הדיבור "לדברי חכמה או דברים שצריך לחיי גופו" ⁵³. משחק-קלפים אינו רצוי, "כי הוא יושב ובטל ממעשה ידי" וביוליים בצוותה, ללא קשר לדבר מצווה, מוזכרים לגנאי כ'מושב ליצים' ⁵⁴. עיקרון נוסף הוא זה של חיסכון בזכויות עצמן, כאשר אין מממשים אותן לתענוגות העולם-הזה קרנן קיימת לעולם-הבא.

דוגמה לטעם 'פרגמטי' דומה אנו מוצאים בדברי גליקל, שחרדה פן ינכו מזכויותיה בזמן שזכתה בטיפול מסור מצד בני-משפחתה. דוגמה אחרת: ה'יוסף אומץ' מביא מאמר תלמודי על רבנו הקדוש, שהכריז לפני מותו בפני הקב"ה: "גלוי וידוע לפניך שלא נהגתי מעולם הזה אפילו באצבע קטנה" ⁵⁵. הבאנו נימוקים דתיים לפרישות השייכים לחשבוננו של האדם בעולם-הבא, לא מצאנו בהם עיקרון אי-ראציונאלי שהוא אימפרטיב קטגורי מעל ומעבר לכל חשבון.

בצד הנימוקים הדתיים יש נימוקים רבים השייכים לחשבוננו של האדם בעולם-הזה ואופיים תועלתני מובהק. הנימוק להחרמת המותרות הוא כדי למנוע שנאת הגויים, לאמור:

51 בירת מגדל עוז, צג, ע"ב; צד ע"ב. השל"ה, פה ע"א.

52 דברי זכרון, א, ג ע"א; יוסף אומץ, סעיפים תתץ, תתצא, עמ' 196.

53 דברי זכרון, ב, כח ע"א; יוסף אומץ, סעיף שלו, עמ' 71; בירת מגדל עוז, פד ע"ב, יש נוחליו, לא ע"ב, לב ע"א.

54 יוסף אומץ, סעיף תתתק, עמ' 200; דברי זכרון, ב, ט ע"א, ע"ב; פמ"ל, נא, עמ' 10; בט עמ' 12.

55 גליקל, עמ' 137; יוסף אומץ, סעיף תתקיא, עמ' 201 (כתובות קד ע"א).

למה תתראו? לונטשיץ ראה את הקשר בין המותרות והתלאות⁵⁶. שטטהגן מסביר את גורם הלחץ שהמצרים הטילו על בני-ישראל, "שהתנהגו בעטרת גאווה... ר"ל נתרבו ונתרחבו ולא היו רוצים לשבת ולהתנהג בדוחק כמו הראשונים וזה היה סיבה ויקם מלך חדש וכו' ואמרו ז"ל שנתחדשו גזירות"⁵⁷. נימוק דומה לזה הוא המלווה הגבולות שתכליתן למנוע מתח חברתי פנימי. אף-על-פי שסמלי המעמד בחברה היהודית היו מקובלים, מכל מקום היה רצוי שלא להבליטם יתר על המידה. הגבולות שהוטלו על עריכת סעודות-מצווה מנומקות בטעם של מניעת קנאה ותחרות. ה'יוסף אומץ' מגנה את העשירים שבנותיהם לומדות נגינה כדי 'להתענג ולהתייחר'⁵⁸.

מכל הנימוקים לפרישות מתונה, בולט ביותר הנימוק הכלכלי, הקובע שיש לנהוג — איש לפי יכולתו, או: "הכל יפה בעתו — לקמץ או לפזר". על הסוחר לבדוק את מאזן עסקיו כדי לקבוע את גבולות הוצאותיו⁵⁹. לעשיר ניתן לוותר על הגבולות אלו בנימוק של 'יטיב לעצמו', יאכל כל יום בשר, יארח יותר קרואים בסעודת-מצווה. אם רכושו עולה על אלפים זהובים ילבש בגדי משי⁶⁰. אולם ראוי לציין שגם הוותרנות לעשירים היתה תחומה לגבולות ה'חומש'. התקנה "שלא לכולות ממון ישראל במלבושי נשים מצופים בזהב או בכסף" נועדה בוודאי לשמירת כושרן הכלכלי של הקהילות. שטטהגן פונה לשכלו הישר של האדם, באומרו: "אין סכלות כסכלות מי שיש לו שדות וכרמים אשר בהם יחיה את ביתו וימכרם לקנות בהם מלבושים יקרים"⁶¹. ברם השיקול המזהיר בפני הוצאות ראוות מוטעמים כלכליים אינו מונע בזבוז. קיימת דינמיקה חברתית הגוררת שכבות אמידות פחות להידמות לעשירים. הרבנים מתריעים על בעלי הבתים המפריזים 'כאילו הם עשירים' או "הנשים של הבינוניים מתדמות אל נשי העשירים המופלגים ולפעמים אף יותר מהן ותופרים בבגדיהם כסף וזהב"⁶². על ממדיה של התופעה ניתן ללמוד מהצורך שמצא

56 בראשית מב א; י' הלפרין, תקנות מדינת מהרין, ירושלים תשי"ד, סעיף תרנד (ז), עמ' 234, עמ' 160, הערה 6 [להלן: תקנות מהרין]; אפרים לונטשיץ, כלי יקר, זולקווי תקנ"ט [להלן: כלי יקר], דברים, דברים, פב ע"א.

57 דברי זכרון, ב, ה ע"א.

58 תקנות מהרין, סעיף תרנד (ח), עמ' 234. יוסף אומץ, סעיף תתף, עמ' 196. "ומחייב העני הבעל לעשות כמה וכמה סיבובים ותחבולות, כדי שלא לומר גזילות וחבולות עד שיגיע למלאות רצון אותה אשה שרוח הגאווה מקשקש בתוך מעיה". משה חגי, צרור החיים, ורשה תרל"ח, עמ' 18; ע' שוחט, עם חילופי תקופות, ירושלים 1960, עמ' 36 [להלן: עם חילופי תקופות].

59 יש גוחלין, לו ע"ב; השל"ה, סג ע"א; גליקל, עמ' 130. יש גוחלין, לא ע"א.

60 עין אבות, סה ע"א; השל"ה, סג ע"א; פמ"ל, סעיף שכו, עמ' 69; סעיף קפד, עמ' 40.

61 שם, סעיף קפ, עמ' 39. סעיף קפד, עמ' 40; י' הלפרין (עורך), פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה, סעיף תתקד, עמ' 413. תקנות מהרין, סעיף תתעה (ז), עמ' 199, עמ' 200: "עד מתי אתה מכלה ממנו של ישראל" (ברכות מ ע"א; סוכה נו ע"ב; חולין נא ע"א). דברי זכרון, ב ה ע"א.

62 כתובות סב ע"א; המהרש"א, חידושי הלכות ואגדות. ח"ה בן-ששון, הגות והנהגה, ירושלים תשי"ט, עמ' 61, הערה 61 [להלן: הגות והנהגה]. דברי זכרון, ב, ה ע"ב; ז ע"א.

ר' שפטל הורביץ להכין מענה לבעל-בית, שאשתו מעלה תביעות דומות. הוא ממליץ להשיב בנחת: "אהובתי, מה לי לעשות כי אין ביכולתי אם דעתך נוטה לגנוב או לגזול ח"ו". אך לעתים כשהנשים "יענו בהרמת קול פסק לי שיראי" הבעלים מוותרים ומבזבזים על מלבושים יקרים וכלים נאים עד שיורדים מנכסיהם. גליקל מעלה בזכרונותיה דוגמה מסוחר שהתרושש בעצמו וגרם לה נזקים עצומים בגלל פיזורו על מותרות ראוותניות שמעמדו לכאורה חייבו בכך.⁶³

ה פ ר צ ו ת

כדי לבחון עד כמה היתה הפרישות היהודית מתמדת וישימה לחיי המעשה יש לתור לאורך גדר האיסורים והאזהרות ולראות אם יש בה פרצות.⁶⁴ הפרצה הרצינית בחומת הפרישות הן הנורמות הנלוות למושג "שמחת מצווה". המסורת מעניקה לגיטימציה לבילויים שנסמכו על מצוות. יש טראנספורמציה ערכית של תענוגות המאכל והמשתה כשהם מקבלים משמעות דתית. לדברי השל"ה "ובאותה השעה אפילו הדברים הגופניים שהם המאכל והמשתה והתענוגים האחרים, חוזרים רוחניים והם עבודת ה'". ה'עמק ברכה' מלמד זכות על "הגבירי" אשר מעולם אנשי הש"י, ומשרתיו ששתו לפעמים הרבה יותר מדאי בסעודות הגדולות, בפרט בסעודת מצווה בודאי היתה כוונתם בזה לש"ש". "כוונת הגדולים אפילו כששותים דרך שכרות היא רצויה", כי כוונתם "לדרוש לתור בחכמה".⁶⁵ הגר"א מתיר הוצאות על מטעמים ולבוש לשבת, כי ההוצאות האלה הן תוספת שההשגחה מעניקה לאדם מעל לתקציב השנתי המיועד לו. אברהם הורביץ, הידוע בהטפותיו לחסכון-בית, כותב: "אל יקשה ביניכם הוצאת שבתות וימים טובים ככל הצורך להתענג". לחובת השמירה על הממון, שהוא פיקדון מהבורא, מוסיף ה'יוסף אומץ' את הצירוף המופיע בכל ספרות המוסר: "חוץ מהוצאות שבת ויום טוב".⁶⁶ אברהם הורביץ מסתייג מהשכרות, ונימוקיו עמו: בזבזו כסף וזמן, ערפול השכל ותפילת השיכור תועבה. נימה שונה מורגשת ביחסו לשתייה בשבתות. הסכנות האורבות לשיכור הן: החמצת תפילה בציבור וזמני הבדלה וקידוש לבנה, ולכן: "מן הראוי שתפסיקו ותתפללו עם הציבור ערבית ותעשו הבדלה בבתיכם להוציא אותה ג"כ י"ח [ידי חובה] ואח"כ תחזרו לשנות אם תרצו".⁶⁷ השבת היא אפוא בבחינת 'קתדרלה גשמית' מצד אפשרויות הבזבז והרשאת המותרות.

63 יש נוחלין, צוואת ר' שפטל הורביץ, מד ע"ב, דברי זכרון, ב, ה ע"א; גליקל, על משה הלמשטט, עמ' 69.

64 את עקרון ההתמדה ידע שטטהגן להעריך נכונה. לדבריו הבורא מעדיף שהאדם ימשוך את ידו מהאוכל המונח לפניו בעודו רעב על פני יום צום אחד בשבוע. ראה: דברי זכרון, א, ד ע"א; ב, ז ע"א.

65 השל"ה, מו ע"ב; עמק ברכה, מט ע"ב.

66 אוצר צוואות, ב, עמ' 316, צוואת הגר"א; יש נוחלין, כה ע"ב; יוסף אומץ, סעיף קכא, עמ' 28.

67 יש נוחלין, לה ע"ב, כז ע"ב.

מצוות אחרות, בנוסף לכיבוד שבת, מבטלות את הקימוצים, ביניהן אף בעלות משמעות סוציאלית המעודדות חיי חברותא. לדברי שטטהגן, "כל מצוה שקונה אותה ביוקר ה"ז מעולה... על כן יבזבו בשביל מצוה". עמדה מעלה על נס את מצוות הכנסת-אורחים: "אל תדאג כי לא יחסר לך ממון למצוה ולא תצמצם לאורחים ולנצרכים". ה'יוסף אומץ' מביא את מעשה רבי שהסתפק בפת חריבה אבל את בני-ביתו האכיל במעדנים ו'מלא גרון מורים'. זומברט צדק בקבעו שהתענוגות במסורת צמודים למצוות, ברם הוא התעלם ממרכיב התענוג והדגיש רק את המצווה, במושג 'תענוגות-מצווה'. על-ידי כך הוא הבלית את הפרישות ולא חש שהמסורת מעודדת את עידון התענוגות, העלאת רמתם ומיסודם לפי גורמות ואינה שוללת אותם מעיקרם.⁶⁸

בדיקת תיאור חיי יום-יום המצוי במקורות השונים משלימה את התמונה שנתקבלה מן הבחינה הנורמאטיבית. שפטל הורביץ מספר על אביו השל"ה, ש"מימיו לא פסקה משולחנו שמונים נפשות והאכילם מטעמים ברבורים אבוסים בחול ובשבתות ובמועדים. בביתו ובשולחנו היו נועדים". אשתו של השל"ה התנדבה "לסייע אדוני אבי זצ"ל שבזבו כל הממון שהכניסה לו מבית אביה להספק' לומדי תורה ולא זו שלא רעה עיניה על זה אדרב' הוסיפה עוד משלה כזה וכיוצא כזה"⁶⁹. במשפחת הורביץ שררה החולשה לטיפה המרה ור' שפטל ואברהם מתוודים על חולשה זו. עמדה מעיד על חילול כבוד הרבנות על-ידי האב"ד מאלטונה בעל ה'כנסת ישראל' — הרב יחזקאל קצנלבוטן שנהג להשתכר ולהרבות באכילה בסעודות.⁷⁰ מי לנו צנועה כגליקל, שהחליטה לעת זיקנתה להינשא להירץ לוי מתוך חשבון, שהתברר אחר-כך כמוטעה, שנישואין אלה יסייעו בידה לנהל בית עשיר. יצאו לו להירץ לוי מוניטין שהוא "למדן ועשיר, ומנהל את ביתו ביד רחבה". כשפשט את הרגל היא חשה בצורך להתנצל על שהניחה לו לנהל את הבית בצורה פורגנית. היא מודה שלא התנגדה לרמת-החיים הגבוהה, כיוון שחשבה שבעלה עשיר.⁷¹ במנותה את מידותיו הטובות של אביה היא מציינת שהיה מכניס אורחים "ומתנהג ברחבה יותר מעשירינו בזמן הזה... וכך התנהג עד יום מותו". היא נזכרה בגאוה בחתונת-הפאר שערך מחתנה אליהו קלף. חלקו בה מעדני מלכים בשפע, השולחנות היו עמוסים יינות ופירות מארצות רחוקות, קירות האולם היו מצופים עור מוזהב. היא מזכירה את הנוהג הבזבזני של בנה החורג שמואל, שזנח את כסא הרבנות ועבר למסחר, בנימה סלחנית,

68 דברי זכרון, ב, ח ע"א; עץ אבות, ו ע"א; יוסף אומץ, סעיף תתקיא, עמ' 201; זומברט, עמ' 271. פיליפ, עמ' 93.

69 ר' שפטל הורביץ, ווי העמודים, הקדמת בן המחבר, ב ע"ב, בתוך: השל"ה, אמשטרדם תנ"ה, ב. 70 "את חטאי אני מזכיר היום כי כמה פעמים הייתי נכשל בדבר הזה ששכרתי יותר מדי בילדותי", יש נוחליון, לה ע"ב; "כי הרבה בכיות בכיות על עצמי כשהייתי שיכור", שם, מה ע"א, סעיף טו; צוואת ר' שפטל הורביץ; מגילת ספר, עמ' 136.

71 גליקל, עמ' 121, 129.

שכן הוא והרבנית היו בני עשירים מפונקים ו"אין הקומץ משביע את הארי" ⁷². בר בוליוחוב מספר על אחיו, שותפו לעסק, שמתוך רווח של 14,000 זהובים פולניים הוציא 2,000 זהובים לבגדי-פאר. בוליוחוב מתרעם שקופח על-ידיו בגלל שהאח לא נתן לו את חלקו בבגדים. בביקורתו הוא משיח לפי תומו ואין נשמעת מהם כל רתיעה מהבזבוז על "גרניטר דבגדי המלכה דמדינת פרייסן... ממטריע משי יפה פארטר (ברוקאט) טוב ויפה ומרוקמים בזהב טוב שלא נראה כמוהם במדינתנו" ⁷³. עמדתו לא חס על ממונו — הוא פיזר כסף רב למשתאות הקשורים ליום הברית והחזיק רב בביתו לחינוך ילדיו כשהיתה הפרוטה מצויה בכיסו. אביו החכם צבי, היה נאלץ להסתפק במועט 'נגד טבעו והרגלו' ⁷⁴. דור אחד של תמורות חברתיות וכלכליות בהתחלת המאה ה"ח שינה את הליכות הפרישות. כבר גליקל חשה בשינוי סגנון החיים של הדור הצעיר לעומת בני דורה, ש"לא התרגלו למאכלים יקרים כמו עכשיו" ⁷⁵.

ניתן לסכם שאין אחידות בדרישת המסורת היהודית לפרישות. הדרישה להלכה אינה חמורה ואינה שיטתית דיה כדי להתקיים משך דורות ובנוסף — שהוא עיקר לענייננו — אין היא מעוגנת בעיקרון דתי אי-ראציונאלי שיקנה לה תוקף מעשי מעבר לשיקולים תועלתניים.

העושר והחסד

'מכבדי עשירים' ו'מבקרי עשירים'

בן-ששון טוען שבקרב יהדות פולין התגבשה קבוצה אמידה, ולחבריה דיעות ייחודיות על הערכת בעלי הון. אף שאין ביניהם המתייחסים לצבירה כלאותוס, הרי קיים כעין 'פרס פסיכולוגי' לבעלי הממון ⁷⁶. אברהם הורביץ ונכדו ר' שפטל הסתמכו על מאמרי חז"ל: "רבי מכבד עשירים היה, רבי עקיבא מכבד עשירים היה וכן תעשו הואיל ויש להם כבוד לפני המקום ב"ה מכבדים אותן גם אנו", "אין הקב"ה משרה שכינתו אם לא ע"י מיוחסים שבישראל". בניסוחו של שטטהגן נאמר: "אם חברו של אחד גדול ממנו בחכמה ועושר וכבוד, אדרבא, ראוי לו גם כבוד ממנו, ויחשוב אם אבינו שבשמים עושה עמו חסד ודאי שהוא הגון וראוי לכך" ⁷⁷. הנציגות כלפי שמים היתה צריכה להיות אמידה והיא מצטיירת ככזו אצל בעלי ההגות — משה רבנו צריך היה להתעשר מפסולתן של לוחות הברית לפני שעלה לשמים, והנביאים היו צריכים להיות אמידים לפני שרוח הנבואה שרתה עליהם.

72 שם, עמ' 10, 63, 134.

73 בוליוחוב, עמ' 111.

74 מגילת ספר, עמ' 18, 150.

75 עם הילופי תקופות, פרק ב; גליקל, עמ' 137.

76 הגות והנהגה, עמ' 89, הערה 42.

77 יש גוחלין, לד ע"א (עירובין פו ע"א); מג ע"ב, סעיף א ("כשהקב"ה משרה שכינתו אין משרה אלא על משפחות מיוחסות שבישראל", קידושין ע ע"ב); דברי זכרון, א, נט ע"ב; ס ע"א.

ומציור דמויות קמאיות לפי סטיראוטיפ זה, קל המעבר לתדמית ההנהגה בת התקופה. הרובד החברתי הגבוה היה מורכב מגדולי התורה וממנהיגי הקהילות שבדרך כלל נבחרו מקרב האמידים והם שייצגו את הציבור כלפי מעלה, שהרי "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא" (ברכות נח ע"א). על בסיס זה יכלו להתגבש הלכירות הקושרים (לא תמיד ולא בהכרח) זכויות העולם הזה לזכויות העולם הבא ונתאפשרה היווצרות הילה מסוימת סביב העושר.⁷⁸

כנגד דיעות אלה מציג בן-ששון דגם אידיאולוגי אלטרנאטיבי שאף לו אחיזה במסורת ובמהלכים בקרב בעלי הגות. מבקרי העשירים הזהירו מפני האשליה שהון מקנה יתרונות בשני העולמות. בעולם הזה הון אינו מבטיח קרנות לעת זקנה, מחלה או לקיום המשפחה בעת משבר. המאמץ להנחיל נכסים נראה מפוקפק מעיקרו.⁷⁹ מבחינה פסיכולוגית ה'פיקדון' הכלכלי הוא נטל כי הוא עשוי להכשיל את בעליו במילוי 'תפקיד הגבאות'.⁸⁰ אשר לחלק לעולם הבא – הממון עלול להפריע לקיום מצוות ולשמירה על המידות הטובות;⁸¹ העוני דווקא הוא תרופה להשבת החוטא מדרכו הרעה. עמדת יודע מנסיונו על כשלונות רבים שהביא "הסרסור הגדול – הממון האהוב על ההמון".⁸² הגישה שהעושר מקנה יתרונות בעשיית מצוות מופרכת בטענה "כי אם העני מוסיף אומץ כפי האפשר שכרו כפול ומכופל מן העשיר". לעשיר ולעני הזדמנות שווה להגיע לגן-עדן, לשניהם אין פנאי לעסוק בתורה ובמצוות ובכל זאת מבני שני המעמדות מגיעים לחיי עולם. לכן הלל הצדיק, שהיה עני מרוד, חייב את העניים שלא עסקו בתורה, ואליעזר בן חרסום,

78 דוד שלמה איבשיץ, ערבי נחל, ורשה תרס"ה, נ ע"ב [להלן: ערבי נחל]. גליקל מביאה את דברי אליהו כהן, שהתרעם שלא בחרו בו כפרנס בהיותו עשיר – גליקל, עמ' 12. החברה היהודית לא היתה שוויונית. אברהם הורביץ חוזר על דברי החכם: "מי שבני אדם אצלו שוין אין לשטותו רפואה". יש נוחליו, לד ע"א; אבן גבירול, משחר פנינים, שער האולת, ורשה תרפ"ה, עמ' 117.

79 יש נוחליו, הקדמת המחבר, א ע"ב, ב ע"א, הגהות. גליקל, עמ' 153.
80 "ויפחדו מאד אולי הקב"ה מנכה לו מזכיותיו בעה"ז או אולי מנסה אותו הש"י לראו" כיצד יתנהג עם המעו", השל"ה, קיד ע"ב; "ומי יודע אם אין העושר שלוח לו מאיתו יתברך לנסיון לנקמה", יוסף אומץ, עמ' 296; "והוא לא עבד את הבורא כראוי... ואת תפקיד הגבאות לא מילא כמשפט, ובהעלותו על מחשבתו שהוא צריך לעזוב את כל חילו... אז קשה לו פרידתו [מהחיים] הרבה יותר מפרידת האביון", גליקל, עמ' 145.

81 סוכה כט ע"א. המהרש"א, חידושי הלכות ואגדות. על רום לבב של העשירים, כלי יקר, במדבר, מטות, כא ע"ב; הגות והנהגה, עמ' 91 ואילך; דברי זכרון, א, מ ע"א. "כי למה לו [ליוסי בן קיסמא] עושר כזה שמור לבעלי לרעתו... כי אמנם העשירו המביאו לילך בשרירות לבו", עץ אבות, עא ע"א. "מה מועיל האסיפת ממון שהוא אץ להעשיר והוא מסיר מעליו על ידי זה הדרך התורה לעשות חונף במצוות ה'", דברי זכרון, א, מ ע"א.

82 "ולפעמים העוני הוא דבר טוב מאוד לאדם ויאה עניותא לישראל, כי העני לבו נשבר ונכנע בקרבו והכנעה היא שורש לתשובה ולכל מדות טובות, לתורה ולמע"ש", ערבי נחל, דף סד, עמ' 127, פרשת וישב; עוללות אפרים, ב, מאמר רמג, עמ' 174 ("יאה עניותא ליהודא", חגיגה ט ע"ב); עץ אבות, ז ע"ב.

שהיה עשיר מופלג, מחייב את העשירים שלא נתפנו לתורה⁸³. אין להסיק מן האמור שאלו השוטחים את סכנותיו של העושר ומגרעותיו התייחסו כלפיו בשלילה. היחס כלפיו הוא נייטראלי מבחינה מוסרית-דתית. הם ראו בו כנראה כלי המביא ברכה או קללה בהתאם לשימוש בו.

חשובה לענייננו גישת המסורת לעושר כאינדיקציה לזכויות בעליו בעולם-הבא. מתברר שאדם שהצלחתו בעסקיו וצבר נכסים אינו יכול להיות בטוח שאכן הוא ראוי לחיי העולם-הבא. "ולא יחשוב שבזכותו בא לו ממונו". על כל פנים "ודאי לא בשביל עושרו מוצא חן גם בעיני השי"ת"⁸⁴. זומברט מסתמך על המאמר המפורסם: 'רבי מכבד עשירים' כסימן לקידוש העושר. ואף שניתן למצוא סימוכין להלכי-רוח דומים לזה הרי בכל זאת ממקורות רבים עולה שהכבוד בו זכו העשירים, כלל לא נתפרש כסימן לחסד. בלשונו של קידנובר:

ולי נראה כי בעולם הזה האדם נידון לפי רוב הממון וכמשאז"ל רבי היה מכבד עשירים כי כל הכבוד המדומה שיש עכשיו בעתים הללו הוא תולה הכל בעושר והכסילים מביאים ראיה מרבי שהיה מכבד עשירים אבל אינם יודעים שרבינו הקדוש היה ג"כ מכבד לעניים לומדי תורה כי המה בעלי המעשה ובעוזה"ב חולקין כבוד לפי רוב מעשים הטובים ולא לפי הממון⁸⁵.

נכסיו של האדם בעולם-הזה אינם מלווים אותו לעולם-הבא, ו'רכושו' החומרי של הנפטר מסתכם בשתי חליפות לבנות⁸⁶. ההצלחה, ומאידך היסורים, אינם סימן לקרבה או לדחייה מצד ההשגחה. כללו של דבר אין בכח בני אדם לעמוד בסודה של ההשגחה. מכאן, שאין לפענח את החסד לפי הסימנים המקובלים ואין שום זיקה בין ההצלחה בעולם-הזה למעמד בעולם-הבא.

על אף נטיית בעלי ההלכה להקל את ההסתגלות הכלכלית של הציבור לתנאים המשתנים, לא נרתעו המהדרים במצוות מלהטיל על עצמם סייגים שהביאום לוותר על רווח ולהירתע מנזק גם כשאינם עוברים עבירה ולא השתדלו למצוא היתר כדי לחוס על ממונם. קביעת עתים ללימוד תורה לדברי קידנובר מחייבת ויתורים כספיים, "שאף אם ירוויח ממון רב באותו זמן לא יעבירו קביעות התורה"⁸⁷. חשובה לענייננו המסורת המשתקפת בזכרונות, המעשים בהם מתפארים המספרים מציגים את הערכים המקובלים עליהם. חיים המל לא הפסיק את תפילתו כדי לטפל בסוחר הבא לביתו אף במחיר אובדן אלפי ר"ט. הוא התפרנס

83 יוסף אומץ, עמ' 296; ראה את האגדה על הלל הזקן ואלעזר בן חרסום: גליקל, עמ' 60.

84 בירת מגדל עוז, ריג ע"א; עץ אבות, לד ע"א.

85 זומברט, עמ' 250–260; קידנובר, קב הישר, וילנה 1877, פרק סה, קיב, סימן ג [להלן: קב הישר]. "רבי מכבד עשירים ר' עקיבא מכבד עשירים" (עירובין פו ע"א).

86 אוצר צוואות, ד, עמ' 317.

87 מסורת ומשבר, עמ' 78 ואילך; קב הישר, פרק נג, עמ' 186.

ממסחר בירידים, אך בהיותו באבל לא עזב את ביתו י"א חודשים כדי לא להחמיץ אמירת 'קדיש' לזכר אביו, במניין⁸⁸. החכם צבי הפסיד ממון רב בשברו חביות מלאות יין, הוא סירב למכרן אפילו לערל בגלל חשש הנאה מיין-נסך. כמו כן ויתר על הכנסות מהקהל, המגיעות לו כדת וכדין, גם בשעה שהיה זקוק להן לפרנסת משפחתו. החכם צבי דחה את שכר ההוראה, אף שניתן היה למצוא היתר ליטלו⁸⁹. מתוך הקורבנות הכספיים, שאינם כרוכים דווקא בסייג המוסר המסחרי אלא בהקפדה על הפולחן, מתגלה אקלים חברתי שונה מהאווירה הרכושנית הקאפיטאליסטית.

הצבירה כערך – במסורת ובקרבת הפוריסטים

כדי להבליט את הבדלי הדיעות על הצבירה בין הדתות הנדונות נעמיד אלו מול אלו את דברי ב' פרנקלין המובאים אצל ובר לעומת דברי ר' עזריה בר' אפרים ודברי השל"ה⁹⁰.

מרדכי ב' פרנקלין	ר' עזריה בר' אפרים	השל"ה
השימוש בכסף הוא כל היתרון שיש לבעלות על כסף.	אמר ר' יודן בשם ר' איבו אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאוותו בידו (קהלת רבה א יג) . . . שהרי	אין אד' מת וחצי תאוותו בידו יש לו מנה מתאוה מאתיים וע"כ מרבה נכסי'
בעד שיש פונטים לשנה אתה יכול להשיג את השימוש במאה פונטים.	כשהוא רוצ' תמיד שיהי' לו הכפל ממה שיש לו בהכרח כבר יש לו החצי ממה שהוא מתאו' כי בהיו' לו מאה מתאוה שיהיו לו מאתיים.	מרבה דאגה כי ביותר שמרבה נכסי' ביותר מרבה דאגה כיצד תמיד מה שבידו הוא חצי תאוותו ויתאוה עוד
בשווי ארבעה פני אנגליים) ליום לבטלה, מוציא לבטלה שיש פונטים לשנה, שהם המחיר של שימוש במאה פונטים. המפסיד חמישה שילינגים, מפסיד לא רק את הסכום הזה, אלא גם את היתרונות שעשויים לבוא על-ידי הפנייתם לעסקים, אשר יסתכמו בסכום כסף ניכר במשך הזמן שבו יהיה הצעיר לזקן.	והמאה שבידו הם חצי מהמאתיים שהם תאוותו . . . והכונה שבהיות לו מאה הוא רוצה וחפץ שאלו המאה יעשו לו פירו' וירויהו ויולידו מאתיים אחרים. באופן שהיה חפץ יהיו לו בין הכל שלש מאות ונמצא שבהיות לו מאה אין בידו חצי תאוותו אלא השליש . . . האמנם כמה שגו ברוא' הרודפים אחר התמדה הפחותה הזאת.	כהנה וכהנה נמצא כשיש לו מנה אינו דואג אלא להמציא עוד מנה וכשיש לו מאתיים דואג לעוד מאתיים וכן לעולם נמצא מבואר המרבה נכסי' מרבה דאג' אבל השמת בחלקו וממה שחננו הש"י יאכל הן רב הן מעט ומספיק לו בטוב נמצא הוא לעולם עשיר.

88 גליקל, עמ' 29, 77.

89 מגילת ספר, עמ' 20, 112: "עם שלא היה לי כל כך הכנסה מהקהל כדי לפרנס ביתי ביחוד כי לא היתי בהול אחרי הממון לא רדפתי אחר הבצע אפילו מן המותר". שם, עמ' 12: "חלילה לי מעשות זאת, ללמוד בשביל ב"א להרבות שכר ח"ו, אינני לומד תורה אלא לאהבת הבורא". ויתור על דמיתיווך המגיעים כדין נחשב לגמילות-חסדים, גליקל, עמ' 126.

90 B. Franklin, *Writings*, II, Philadelphia 1870, pp. 80, 81; ובר, עמ' 50; עזריה בן אפרים פוגו, בינה לעיתים, בריין תקנ"ט, עד ע"ב [להלן: בינה לעיתים]; השל"ה, סט ע"ב, ע ע"א. "אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאוותו בידו", קהלת רבה א יג, ג י.

ובר מדגים בדברי פרנקלין את המסורת הפוריטנית הרואה בצבירת הון חובה מוסרית. במסורת היהודית הצבירה היא אינסטרומנטאלית לצורכי הקיום היום-יומי או לקיום מצוות. הצבירה כמטרה לעצמה או לשם שמים היא אבסורדית ומתפרשת כסימן נקמה או קללה, הרובצת על האדם. החיסכון המופרז המסייע לצבירת הון ולהתעשרות הופך גם את המטרה להבל. ראינו דיעות שונות בהערכת העושר, לא מצאנו את היחס לצבירה כאל עיקרון מקודש, מעבר לצרכים הפרגמטיים. ביהדות קיימים ערכי-דת אלטרנאטיביים, כגון תלמוד-תורה ומעשים טובים, שבהם אדם קונה את עולמו. העיקרון של 'הגזירה הקדומה' אינו קיים במסורת. המאמין היהודי, שלא כמאמין הקלוויניסטי, אינו מוטרד בחיפוש אחר סימני החסד המראים לו אם נדון לאבדון או ניצל. אמנם לצבירת הון בקרב היהודים יש מניעים אֶקְסִיטיבִּיים כמו הבטחת אמצעי הקיום ויתרונות מסוימים במתן צדקה. אך חסרה במסורת אותה סטימולציה המאפיינת את האמונה הקלוויניסטית⁹¹.

היעוד בחיים

בין קודש לחול
בבדיקת העבודה כערך ציינו שבקרב הקלוויניסטים עדיף היעוד הכלכלי (היינו עבודה) על פני העיסוק הרוחני⁹² (תפילה ומצוות). בעניין זה רחוקה הדת היהודית מרחק רב מן האמונה הפרוטסטנטית וקרובה יותר לאמונה הקאתולית. התשובה הניתנת אצל בעלי המסורת היהודית לשאלה מה טעם לעבוד, דומה לזו שוובר מצא בהגות הכנסייה הקאתולית, היינו *naturali ratione*, לקיום הפרט והקהילה. עמדת שפרש את הפסוק 'כי אדם לעמל יולד': "לעסוק בצרכי הגוף כדי לקיים הנפש ולהחזיקה במשכנה עם יושבי חלד". לדברי גליקל אין העולם יכול להתקיים אם כל אחד יזנית את משפחתו וידאג לנשמתו בלבד⁹³. מובן שטעם זה לעמל אינו מחייב את העשיר שאמצעי הקיום כבר מצויים בידו. ואכן מסתבר, שחובת העבודה אינה חלה עליו ומוטב "שיעסוק בתורה ויהיה תורתו ואומנותו"⁹⁴. מחבר ה'שולחן ערוך' התייחס בהלכותיו לכל הפרטים בחיי-האדם, כדרכה של ההלכה. כך ניתנה לכל מעשי האדם משמעות דתית. האדם העוסק בפרנסת משפחתו הוא אפוא

91 ובר מפרש את דברי פרנקלין: "עקרון להתנהגות בחיים בעל צביון מוסרי", "אין זה פקחות עסקית גרידא... זהו אתוס"; ובר, עמ' 51, 52. "סימן נקמה הוא טרדתו בהריית ממון מסכן עצמו לחורב ביום ולקרח בלילה ומפחד עליו יומם ולילה ואינו נהנה ממנו ולא ישליטנו האלוה' מלאכול ממנו ועל זה נאמר כל ימיו מכאובים" (קהלת ב כג). יוסף אומץ, עמ' 296. "המהלך בדרך זו נקרא חוטא". בירת מגדל עוז, צג ע"ב. "איש אשר יתן לו האלוה' עושר וגו' ולא ישליטנו האלוה' לאכול ממנו וגו' זה הבל וגו' ואינו מקרי עושר", שבת כה ע"א. המהרש"א, חידושי הלכות ואגדות. פיליפ, עמ' 91. J. Guttman, "Die Juden und das Wirtschaftslieben", *Archiv für Sozialwirtschaft und Sozialpolitik*, Bd. 36, Heft 1, 1913, p. 190.

92 ובר, עמ' 159; 212, הערה 8; בירת מגדל עוז, קע ע"א; גליקל, עמ' 151.

93 דברי זכרון, א, נא ע"א.

'עושה צדקות בכל עת'⁹⁴. השל"ה אף מחייב את האדם היוצא לדאוג לפרנסתו בברכה מיוחדת, עם זאת העיסוק הכלכלי אינו דומה לתלמוד-תורה. לדבריו:

וצריך שיקדש שביעי שיום א' בשבוע יקדשהו כלו זה' כנגד כמה ימים שהלכו לו בהבל בעבודת אל זר שבקרבו. לכן צריך שיום אחד יקדש לעבודת קונו... והמלאכה המבטלת, דביקות האדם בקונו... הכלל הראוי שבכל יום ויום ישפיע בו מקדושת השבת כל אחד כפי יכולתו, אם מקצת היום או רובו או כולו לפעמים והוא יתבטל ממלאכתו ויתבודד לעסוק בתורה ויפנה מחשבתו מעסקי העולם כי אין ראוי לאדם לעסוק כל היום במלאכה... ולכן ראוי לו לאדם לעשות תורתו קבע ומלאכתו עראי⁹⁵.

האדם צריך להיות מודע לתכלית ולאמצעים ואל לו להחליף ביניהם. כך צבירת הון, שהיא אמצעי, כשהיא הופכת למטרה היא הופכת 'להבל ורעה רבה'. אדם הממיר חיי-עולם בחיי-שעה 'טורף את נפשו', הורס את חלקו לעולם-הבא וההשגחה תורידו מנכסיו⁹⁶. יעודו האמיתי של האדם הוא לעסוק בתורה ובמצוות, ואם הקדיש את כל זמנו לעסקיו — מעל בשליחותו. "כשיחזירו הקב"ה למקומו ויאמר לו אתה השליח הגדל עשות שליחותי, ותוא לא זכר ענין השליחות וישכחתי", הרי ייתן על כך את הדין, עליו רובץ החטא והוא זקוק לכופר נפש, שישמש לו "קצת" [!] לכפרת ביטול עתו"⁹⁷. לפי עמדת התעלות האדם הנה בהשגת הבורא ותלויה ביכולת השונה של כל אדם. גליקל, שניתן לראותה כמייצגת פשוטי-עם, גורסת ש"אי אפשר להגיע עד תכלית מחשבת הבורא", אבל "בזכות מעשים טובים ועבודת ה' יעבירונו אל העולם הנצחי"⁹⁸. לשיטת הכל, הדרך לעולם-הבא

94 תהלים קו ח; גליקל, עמ' 151.

95 השל"ה מבחין בין קודש (פרנסת המשפחה) ובין קודש-קודשים (עבודת הבורא), השל"ה, קיא ע"א, קיט ע"ב, קך ע"א.

96 "יש בני אדם... נכשלים להטריח עצמם ולבלות ימיהם בקנין הממון ומבטלים תורה ומצוות, גם זה הבל ורעה רבה", יוסף אומץ, עמ' 300. "הוא מניח חיי עולם ועוסק בחיי שעה כדי לאצור אוצרות ולהרבות נכסים או הוא טריפה, היינו טורף נפשו", דברי זכרון, ב, יז ע"א. "אל יהי אדם נבהל אחרי הממון לבקש תחבולות איך יאסף ואז מפריד עצמו מחיי עולם הבא", השל"ה, ע ע"א. "אם חטא ברוב העסקים, יחשוב במותו אשר ישבית תכלית כל העסקים וכל המעשים", דברי זכרון, א, יג ע"א. "ולפעמים הת"ח המושפע מניח את תורתו בקרן זוית ומבלה זמנו לעסוק בעסקיו ולסייר את נכסיו יותר מן הראוי, אזי הבורא יתברך ממעיט מנכסיו", שם, ב, יג ע"ב.

97 בירת מגדל עז, קעג ע"א. "הקב"ה לוקח הנשמה שהיא במדור העליון מדור השכינה, ישלח לעולם הזה ונותנה באדם יצויהו וזוהו על ענין שליחותו הוא העסק בתורה ובמצו' וכל ימי היותו בארץ נכריה לא יסית דעתו אפי' רגע מענין השליחות בעסק התורה והמצוות ואל ישעה בדבר שקר, לא ילך אחר עניני עוה"ז כלל ועיקר, מה שאינו הכרחי לקיום נפשו". שם, קעב ע"ב; יוסף אומץ, עמ' 266.

98 "וישם לנגד עיניו תכלית אחת והיא השגת הש"י כפי יכולת האדם לדעת אותה וישים פעולותיו כולם. תנועותיו ומנוחותיו וכל דבריו מביאין לזה התכלית", בירת מגדל עז, צג ע"ב; גליקל עמ' 144.

היא בקיום המצוות, והמצווה הגדולה ביותר היא תלמוד-תורה. השל"ה מסתייע במשל שנתן הרמב"ם, הופכו למדרוך פדגוגי ומציע למשך תלמידים ללימוד תורה על-ידי פיתוי. רק אחרי שהאדם יהיה מודע לתעודתו יבין שאין תלמוד-תורה אמצעי כלל, אף לא להשגת חיי עולם-הבא. שלבי יצירת המוטיבציה בחינוך לתלמוד-תורה מסתייעים בהבטחת הגמול ומגיעים עד קבלתו כאמפריטיב הקטגורי:

ויפייסנו בענייני' שאוהב התינוק ומתאוה להם כדי שילך בסבר פנים יפות ללמוד וכשיגדל וימאס במתנות הקטנות הראשונות יתן לו אחריות כפי תאותו ואם יגדל ומאס בכל זה יאמר לו למוד תורה ואשיאך אשה חשובה ואח"כ כשיגדל ביותר יאמר לו למד תורה ואז תהיה ראש ורבי יתקרי לך ואת"כ כשיגדל ביותר יאמר לו בזכות התורה תזכה לגן עדן אח"כ כשיתחכם ידריכו שילמד תורה לשמה ולא בשביל שום ענין בעולם.⁹⁹

צמצום העבודה

הרבנים מעלים אפשרויות שונות להיחלצות האדם מטורח הפרנסה, כדי שיקדיש את זמנו לתלמוד-תורה. אין לבטל הרהורים הנראים כבלתי ריאליים כלפי אנשים שאין פרנסתם על הציבור, שכן הרהורים אלה חוזרים ומדגישים את סדרי העדיפויות אליבא דאומרם. לדברי שטטהגן מספיק לבזבז על המלאכה חודשיים בשנה סמוך ליריד או סמוך לעונת סחורתו של הסוחר. הוא נוזף בתלמידי-חכמים המתנהגים כריקנים בישראל, "ובמקום שהיה להם לבטל רק שני חדשים בקרוב יבואו לבטל כל השנה"¹⁰⁰. שכר תפילת מנחה הוא רב, כיוון שהיא חלה בזמן שקשה לסוחר להינתק מעיסוקיו. הינתקותו מהם כמוה כהקרבנות לעבודת הבורא¹⁰¹. השל"ה מתלבט בבעיית חלוקת הזמן ומגיע למסקנה: "אף שמשא ומתן באמונה היא מצוה גדולה מ"מ אל יאבד זמנו בזה". הוא מביא ממסכת ברכות (לה ע"ב), שהחסידים הראשונים היו משתהים בתפילה זמן רב. הם היו "מתחילי" מקצת במלאכה... וכל מלאכתך נעשית ע"י אחרים וכשאינ עושין רצונו של מקום נאמר ועשית כל מלאכתך שעל ידי עצמו יעשה כל מלאכתו"¹⁰². עמדה מביא אפשרות של חיסכון בזמן

99 השל"ה, סד ע"א; דברי זכרון, ב, ב ע"ב. הרמב"ם, משנה תורה, הקדמה לפירוש המשנה. הקדמה לפרק חלק, ירושלים תשכ"א, כרך יח, עמ' קיג-קיו. המקורות לרמב"ם: נדרים סב ע"א; ספרי פרשת עקב, מא (יב), ירושלים תשל"ה, עמ' סה; שם, מה (יד), עמ' פה. על תורה לשמה ושלא לשמה – הרמב"ם, ס' המדע, הלכות ת"ת, פג ה. מקורות לרמב"ם: פסחים ע ע"ב; נזיר כג ע"ב; תענית ז ע"א.

100 דברי זכרון, א נא ע"א; שם, ע"ב. פפורש מעלה את האפשרות לעסוק במשא-ומתן בימי ג' וד' בשבוע: מ' פפורש, אור הישר, אמשטרדם תס"ט, ד ע"א, עמוד התורה, פרק טו, סעיף כג.

101 יוסף אומץ, סימן תפז, עמ' 103.

102 השל"ה, קיד ע"ב; קב ע"א.

על-ידי הכנסת שותפים אקטיביים לעסק והתלמיד-חכם הופך לפסיבי, בדרך זו הוא עצמו עוסק במשא-ומתן באמצעות שותף וזוכה ברווחים 'מבלי טרחה וטרדה'. ברם לא תמיד זיווגים כאלה עולים יפה. בחובם טמונה סכנה של ניצול האָמון שנתן השותף הפסיבי, לרעה. פיתרון נוסף הוא להטיל את הפרנסה כולה — או לפחות חלקה — על האשה הפטורה ממצוות ומתלמוד-תורה. יש עדויות שהאשה היתה משחררת באופן חלקי או מלא את בעלה מהטרחה לדאוג לעסקים ולפרנסת הבית והוא היה מבלה בבית-המדרש. עמדת תלה תקוות באשתו השגויה, אלמנת סוחר גדול, שתנהל את עסקיו והוא יתפנה ללימוד תורה¹⁰³. דוגמה לאשת עסקים היתה גליקל, שהיתה מסייעת לבעלה ואחרי מותו המשיכה לנהל עסקים נרחבים. השל"ה מעלה רעיון היפותטי, הוא היה מעדיף שאת מלאכתם של ישראל יבצעו הגויים,

שהרי לא נברא האדם להיות עוסק במלאכה הגשמית, המבטלת אותו מת"ת [מתלמוד תורה], אלא שיהיו כל ימיו כשבת עוסק בתורה ושיעמדו זרים לעשות מלאכתו וזה בזמן ישראל עושין רצונו של מקום¹⁰⁴.

שטטהגן מעלה את האפשרות של הסחת הדעת בזמן העבודה והכוונתה לתורה, "שמכל מקום יהיה דעתו על התורה ועל העבודה היא התפילה ולא יסריגה מלבו אף כשעוסק בשאר צרכים ויבקש מאת הבורא שיסיר ממנו המעכבים". השל"ה מביא לדוגמה את "התנאים והאמוראים, שהיו עוסקין במקצת היום במלאכתן, אמנם היה מלאכתן געשית ע"י אבריהן הנגלים ומחשבתם ונפשם היה בהשי"ת ובתורתו". הוא יודע שהפיתרון אינו מציאותי ובכל זאת אינו מבטל את הרעיון לחלוטין: "אף שהוא חוץ לטבע מקצת, מכל מקום אינו שנוי מעשה בראשית, ורק הוא עזר אלוה' הנותן ליעף כח וכח הזכירה וגם שאר חכמים הלכו בדרך זה"¹⁰⁵. לרוב המציעים לא היו פתרונו מעשיים להגיע לפרנסה קלה וכדי לזכות בה יעצו: "וצריך להתפלל על הפרנסה בהיתר בלי טרדה גדולה שמבטלת את התורה מכל וכל"¹⁰⁶. קיימת גם האפשרות לחסוך זמן על-ידי צמצום העסקים והסתפקות במועט. אברהם הורביץ, האידיאולוג ה'קאפיטאליסטי' כתב: "אל תהיו הומים להמיית ממון בתחבולות רק שישו ושמוחו שחונכם השי"א מעט ואם הרבה. ואם יהיו מזונותיכם מצומצמים אמרו בלבבכם דיינו ברוח אפינו". אם העני אינו מחויב בהגברת המאמץ הפוגע בתלמוד-תורה, ודאי שאל לבני מעמדות אחרים לרדוף אחר הממון מעבר

103 עץ אבות, נד ע"א; מגילת ספר, עמ' 104, 157. עמדת שמח שנודמן לו עסק שאפשר לו לשקוד על תלמודו, שם, עמ' 84, 85.

104 השל"ה, רך ע"א. ר' יחזקאל מקוזמיר מסתמך על המאמר "יעבדוך עמים וישתחו לך לאומים" (בראשית כז כט) בדעתו שאומות-העולם יטרחו ביישוב העולם ויפרנסו את היהודים, שיעסקו בתורה ובמצוות. ספר נחמד מזהב, פיטרקוב 1909, עמ' 36.

105 דברי זכרון, א, מח ע"ב; השל"ה, קב ע"א.

106 אוצר צוואות, ב, עמ' 287, 288.

לצרכים החיוניים או כדי להורישו. הוא מעיד על עצמו: "השתדלתי לי ממון כדי חי בלבד ולא לעזוב לאחריו" תלמי" 107.

הלכה למעשה

בברור הגשמת השיטות דלעיל הלכה למעשה נסתייע בשאלות הבאות:

1. האם יהודים ניסו לברוח מעסקיהם לבתי-המדרש להצלת נשמתם?
 2. האם הסותר ראה את יעודו במשא-ומתן?
 3. מה היא הערכתו העצמית בהשוואה להערכת העוסקים בקודש את פעילותם?
- ספרי הזכרונות המעטים ששרדו מהתקופה הנדונה מלמדים מעט על שהתרחש בחברה, מסתבר כי לעיתים המציאות ההיסטורית תאמה את שהוצג בהגות. אך ישנם דברים שכלפיהם האידיאלוגיה נשארת בבחינת משאלה שבלב, שאינה מתגשמת.

1. מן המתח האמור שבין תלמוד-תורה ובין משא-ומתן אין כלל להסיק שהיהודים עסקו במסחר כאילו כפאם שד. האדם שכוחו לא היה בתורה, והוא האיש השכיח, חייב היה לפרנס את משפחתו, לתת צדקה לעניים ולתמוך בתלמידי-חכמים. חיי-בטלה היו לכל הדיעות תופעה שלילית. בדברי גליקל המעידים על חריצותה יש שמץ גאווה על העמל הרב שהשקיעה בעסקיה. היא כותבת: "סבלתי הרבה בקיץ מלהט השמש ובחורף מהגשמים ומהשלגים, נסעתי לירידים, כל היום בזמן החורף עמדתי בירידים בתוך החנות שלי". כל חייה אומרים פעילות מתמדת ומאומצת. בולחוב נאבק קשות בנפתולי חייו. אהרון איזיקס כתב שלעת זקנתו אמרו לו: "הנך מוציא את שארית כוחותיך, הנך רץ", והוא מביא לראיה את דברי אשתו, לאמור: "איך אתה יכול לעשות הכל לבדך" 108. הקווים הבולטים בכל האוטוביוגרפיות מעידים על עמל, חריצות ותחבולות רבות מצד מחבריהן להשגת הפרנסה בסערת העתים ובתהפוכות הגורל.

2. חרף הלגיטימציה המלאה מצד המסורת, הפעילות הכלכלית עדיין לא הפכה מטרה בחיים, היא במעמד של תחליף שאינו שווה ערך לתלמוד-תורה. הצדקה היתה במידה מסוימת פיצוי למי שבחר במסלול הכלכלי. בעלי הזכרונות ראו בטרדת הפרנסה מכשול לדברים נעלים יותר, אליהם שאפו. ואם הגיעו למושא שאיפתם היה הוא לצידוק ולמשמעות חייהם. הם לא העלו את הסברה שבעזרת שכלם וחריצותם קנו את זכויותיהם בעיני המקום. אף כי גליקל ידעה שבפרנסה את משפחתה היא מקיימת מצוות צדקה, היא מצטערת

107 "שלא יהא עמל בעסקו אלא להשיג דבר שצריך לו לחיי שעה. כענין שנאמר טוב מעט לצדיק", בירת מגדל עוז, פד ע"א. "לא יהא בעל נפש רחבה נבהל להון ולא עצב ובטל ממלאכה אלא בעל עין טובה מעט עסק ועוסק בתורה ואותו המעט שהוא חלקו ישמח בו", שם, פד ע"א, פה ע"א. יש נוחלין, לה ע"א, א ע"ב, הקדמת המחבר.

108 גליקל, עמ' 121; אהרן איזיקס, עמ' 52.

שלא יכלה לחזור בתשובה כראוי ולעסוק במצוות ובמעשים טובים. היא כותבת: "ועניני העולם הזה אינם גותנים לי להשיג מה שהייתי חפצה וצריכה להשיג", לעזוב את הבלי העולם-הזה ולעלות לארץ-הקודש¹⁰⁹. בר בוליהוב הצטער על בזבוז זמנו במשא-ומתן; הוא לא ראה את תכלית חייו בכישוריו המעשיים ובהצלחותיו המסחריות, אלא בכך שהגן על כבוד ישראל בפני הגויים. עמדתו רצה במשך כל חייו להיחלץ מעסקי המשא-ומתן או לפחות לא להשקיע בהם זמן רב, אלא שלא עלה בידו, כיוון שהעדיף להיות בלתי תלוי בחסדי בשר-ודם ולהילחם מלחמת ה' למען תיקון המידות. אהרון איזקס עשה את חשבון הנפש בסוף חייו והסיק בסיפוק שהצלחת לקיים את עצמו כיהודי בתנאים שבהם היה קשה הדבר שבעתים. את מפעל חייו הוא ראה בזה שהקים מושבה יהודית במדינת שבדיה, שבה לא היתה דריסת רגל ליהודי לפניו. הוא מינה את חברי הקהילה היהודית, כולם בעלי קיומים ומוסר שעשה רבות לטובתם¹¹⁰. לשם השוואה ראוי להתייחס לפוגר, העשיר המופלג, שדבריו מובאים על-ידי ובר. כששאלוהו לעת זקנתו מה טעם ראה בהמשך עמלו, אחר שצבר כספים די והותר, הוא ענה שעליו להמשיך ולצבור עד כמה שיוכל, ובוה ראה את יעדו. אף-על-פי שלא היה צביון דתי ליעודו, ראה ובר בהלך-רוח זה ביטוי למנטאליות הקאפיטאליסטית על-אחת-כמה וכמה כשהעמל והצבירה קיבלו צביון דתי מובהק — קיבלה העבודה יתר חשיבות גורמטיבית¹¹¹.

3. לשם קביעת מקומו של תלמוד-תורה במכלול-הערכים יש לתת את הדעת על היחס לתלמיד-חכם ולסוחר מצד העלית הדתית ומצד בעלי הממון עצמם. אף שהגבירים שלטו למעשה בקהילות ועמדתם היתה מכרעת בבחירת הרבנים, בכל זאת תלמידי-חכמים ראו את עצמם כשאור שבעיסה. לדברי קידנובר היה מקובל "שאומנות בעלי תורה היא למעלה מכל אומנות שבעולם", ולא בכדי מזהיר אותם השל"ה, שיקפידו על הענווה ולא יתגאו בתורחם¹¹². בפי תלמידי-חכמים ניכר הולזול באלו שאינם עוסקים בתורה או אינם מחנכים את בניהם לתורה כראוי. לונטשיץ מביא למכנה משותף קבוצות שבהן התורה אינה מתקיימת והן: הסוחרים "הפורשים בספינה מעבר לים ומבלין ימיהם בהבל ושנותהם בבליהות המטרידות את בעליהם מלעסוק בתורה", "כת הטפשים הבהמיים הם עובדי האדמה", 'בעלי תאוה' ו'בעלי גאווה'¹¹³. שטטהגן מתייחס בבזו לאבות "יושבי קרנות מגדלים בניהם מתחילה לעסקי עולם הזה", אלו "שיחנכו לבניהם מנעוריהם דרך גדילתן

109 גליקל, עמ' 121, 154.

110 ראה: א"י ברוור, השלח לג (1917), עמ' 154. אהרון איזקס עמ' 52.

111 ובר, עמ' 51.

112 קב הישר, פרק סה (ד) עמ' קיב; בשיר העממי נאמר: "לך בני למד ברב חשק, כי זה בעולם העסק הטוב ביותר", צ' שרפשטיין, תולדות החנוך בישראל, ניו-יורק תש"ה-תש"ט, א, עמ' ט; השל"ה, עא ע"א.

113 עוללות אפרים, קסא ע"א.

להסתכל בצורתא דווי וללמוד במשא ומתן¹¹⁴. נתן הנובר מתאר באידיאליזאציה את הסטאטוס של ראש-ישיבה לפני גזירות ת"ח-ת"ט, כש"היה בידו מקל ורצועה להכות ול[ה]לקות ולקנוס, לעשות חרפות לעוברי עבירה ולתקן תקנות ולגדור גדר"¹¹⁵. סוחר נזוף בבנו הסמוך על שולחן חותנו על שהתחיל במשא-ומתן טרם הגיע לתואר 'מורנו' והוא כבר עוסק ב'מישקלן' או 'דרומלן' שהן מלות גנאי¹¹⁶. אין פלא שעמדן משבת את אביו, על שלא נתן את עינו בממון בעניין שידוכין, כי אם בתורה. הוא עצמו מתפאר שלא התפתה על-ידי העושר¹¹⁷. גם אברהם הורביץ, 'מכבד העשירים' יעץ שלא לתת עין בממון אלא ב'קרן עצמו' בענייני שידוכין. אבל חשובה יותר לענייננו דעתו של העשיר המופלג שמשון ורטהימר, שכתב בצוואתו בעניין שידוך בנו יודל "שלא יתנו עיניהם בממון שיזדווגוה' דוקא לבת ת"ח". בפנקס מהרין יש תקנה האומרת: "לאפוקי מי שהיה משרת או בעל מלאכה או בעל מו"מ לזה אין רשאים כלל וכלל ליתן סמיכות לחבר"¹¹⁸. מכאן ניכר, שהתורה זכתה להערכה ראשונה במעלה.

פרט למגשימי ה'יעוד הרוחני' בחייהם אף הסוחר זכה להערכה נאותה¹¹⁹. בתנאי שהפריש מזמנו לתלמוד-תורה והוזיל מכספו לתמיכה בתלמידי-החכמים. מן הדין להתעכב על הסטאטוס של בעל-מלאכה, שכן מן המלאכה התפתחה התעשייה וזו מילאה תפקיד חשוב בהתפתחות הקאפיטאליזם. מסתבר שלבעל המלאכה היה סטאטוס חברתי ירוד מהסוחר¹²⁰. לדברי עמדן אדם שנבחר לפרנס לא יעסוק במלאכה. המאמר 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ' מכוון לאדם פשוט, אבל לתלמיד-חכם הנושא משרה ציבורית המלאכה היא חילול כבוד הציבור. לא כל המלאכות שוות, המלאכה הנקייה והקלה עדיפה על המייגעת והמסוכנת¹²¹. קצב או בורסקי היה בזוי עד שאין לעשותו אפילו למשולח.

114 ראה את נימת הזלזול כלפי הרוכלים ה"מסבבין הקרפיות והבתים והחצירות כרוכלין המחזירין בעיירות". דברי זכרון, א, כג ע"ב; ב, כח ע"א.

115 ג"ה הנובר, יון מצולה, ברלין תרפ"ג, הפסקה: עמוד התורה.

116 A. Landau (ed.), *Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619*, Wien 1911, p. 5
מכתב 3 A (בידידי).

117 מגילת ספר, עמ' 10, 69; I. Taglicht, *Nachlässe der wiener Juden in 17 und 18 Jahrhundert*, Wien 1917
צוואת ר' שמשון ורטהימר, עמ' 24, 25.

118 תקנות מהרין, עמ' 45, סימן קלד.

119 "כי בעסקי המסחר שהוא המקצוע הנכבד והמועיל בין כל המקצועות", מאמר על יהודי ונציה, עמ' 82.

120 השל"ה מסביר את היתרון של הסוחר על בעל-המלאכה, כי הסוחר יכול כל הזמן לעסוק במשא-ומתן באמונה ואילו האומן מטפל גם בהומרגלם, היינו בעבודה שאין לה משמעות מוסרית, השל"ה, קיא ע"א.

121 "מי שעלה לגדולה ונתמנה פרנס על הצבור אסור במלאכה", "כל העוסקים עם הצבור... אינם רשאים לעסוק במלאכה מפני כבוד הצבור". עץ אבות, יג ע"א, ע"ב. "ואם תחזק הכרתו באלוהים עוד יבטח בו גם כן במה שיתכן לו בו קצת תחבולה כמו הבאת הטרף בסבות המסוכנות והמלאכות המיגעות את הגופים. וינחם לבטחונו באלוהים שיטריפוהו במה שיהיה קל להתעסק בו יותר מהם", בירת מגדל עוז, קסד ע"ב.

עקב השתייכותם של בעלי-מלאכה לרובד נמוך, הם לא זכו לכיבודים נאותים בבית-הכנסת, לשיתוף בהנהגת הקהילה ולסמלי סטאטוס מכובדים אחרים. בעל-מלאכה שהתעשר היה לעתים זונה את מלאכתו ועובר למסחר, כדי להעלות את מעמדו¹²². שמא ניתן להסביר את היחס למלאכה בעובדה שההכשרה הממושכת באה על-חשבון לימוד תורה והעיסוק בה הותיר פחות זמן לתורה מאשר המשא-ומתן.

בראש המכובדים נצבו אפוא העוסקים בתורה, אחריהם העוסקים בצורכי ציבור, אחריהם העוסקים בשאר מצוות ולבסוף העוסקים בממון¹²³. למרות שתלמיד-חכמים היו תלויים בפעילותם הכלכלית של בעלי ההון וניזונים מהם, האידיאלים שעמדו בראש הערכים בחברה היהודית היו תלמוד-תורה ומעשים טובים, אלה נתפסו במסורת כמזכים את הפרט בחיי-עולם וכמקיימים את כלל ישראל. הפעילות והכלכלית נחשבה כפעילות אינסטרומנטלית בלבד¹²⁴.

סיכום

במבט ראשון יש לכאורה דמיון מסוים בין הדת הפרוטסטנטית ובין היהדות בשאלות כלכלה. הגישה היהודית המסורתית היא תכליתית באורחות-חיים. אין המסורת מעודדת בזבוז ממון והליכות ראוותניות והפעילות הכלכלית היתה נמרצת ואינטנסיבית. זומברט נתפס להיבטים שטחיים אלו ועליהם בנה את שיטתו.

בראייה מדוקדקת ניתן להוכיח שגורמים אי-ראציונאליים המשפיעים על העסקים אינם בטלים בין הלכירות שרווחו בחברה היהודית, והאמונה בכוחו של האדם לקבוע את גורלו היתה מסויגת. המציאות הכלכלית רבת התמורות והתהפוכות משתקפת באמונות ודעות ששררו בקרב היהודים. בהקשר זה לא נוצרה אווירה המעודדת הקמת מפעלים תוך

122 "שלא יהא המשולח בעל מלאכה, כגון קצב ובורסקי ושאר מלאכות בווי", תקנות מהרי"ן, עמ' 177, תקנה תקט (ה). ידוע מקרה שבעלי-מלאכה, שהופיעו בבית-הכנסת בלבוש מהודר שלא תאם את מעמדם נענשו והולקו. יו"א היסטארישע שריפטן, ח (1937), II, עמ' 588—591. עמדת התייחס בשלילה לזניחת המלאכה עקב ההתעשרות מטעם השמירה על הרבדים הקיימים, בירת מגדל עז, רז ע"ב.

123 "רק תיכף שנתפנה מעסקיו למחייתו אשר גם הוא מצווה חוזר לתלמודו... הרי אפילו בעסקי צרכי צבור שהמה מצוה רבה עד מאוד לא רצה הגאון הנ"ל לבטל הלימוד מכל וכל מכל שכן בעסקי שאר מצוות וקל וחומר בנו של קל וחומר בעסקי ממון", יוסף אומן, עמ' 266.

124 מסורת ומשבר, עמ' 92.

תכנון לטווח ארוך. גם הפרישות היהודית היתה שונה מיסודה מזו המצויה בקלוויניזם. הסייג לתענוגות היה מיסוד אורחות-חיים והפנייתם לאפיקים דתיים. נוצרו פרצות בהלכה דרכן ניתן היה לפזר ממון. ביטויה הכלכלי של הפרישות יסודה יותר באילוצים אובייקטיביים ובשיקולים פרגמטיים מאשר בעיקרון אי-ראציונאלי. צבירת הון היתה בעלת ערך אינסטרומנטאלי והנכסים שאדם צבר בעולם-הזה לא נחשבו כסימני-היכר של חסד מצד הבורא. ולבסוף, היעוד בחיים אינו בעבודה אלא בתחום הדתי והמוסרי. ביהדות תלמוד-תורה היה בראש סולם-הערכים ואילו בקלוויניזם ניתן לעבודה מעמד של ערך מקודש. מכל האמור בולט השוני שבין שתי הדתות על כל השלכותיו הכלכליות. בדת היהודית לא נמצאו אותם האלמנטים שבדתות הפרוטסטנטיות, אלמנטים שהתסיסו — לדעתו של ובר — את הפעילות הכלכלית וסייעו לשנוי פני העולם המערבי.